

Woorden en daden

Onderzoek naar de geloofsontwikkeling van de
BK-leerling op de GSR

Auteur: J.M. Mourik – Goudriaan
Studentnummer: 130839
Opleiding: Leraar godsdienst/levensbeschouwing
Onderwijsinstelling: Christelijke Hogeschool Ede
Begeleider: Jan Marten Praamsma
Beoordelaar: Laurens Snoek

Voorwoord

Voor u ligt een onderzoek naar de geloofsontwikkeling van basis-kader leerlingen op de GSR. Als docent godsdienst geef ik onderwijs aan verschillende groepen op de GSR te Rotterdam. Met BK-leerlingen viel het mij op dat ik vaak prachtige gesprekken gehad met deze leerlingen over geloven, religie en hoe je nu christen was in het dagelijks leven. Hun visie op bepaalde onderwerpen en hun openheid daarin vind ik prachtig. Daarnaast hoor ik van ouders en collega's en merk ik ook in mijn eigen lessen dat deze leerlingen erg praktisch ingesteld zijn, terwijl het vak godsdienst dit niet per se is. Er ontstonden bij mij verschillende vragen en met deze vragen ben ik de wereld van de geloofsontwikkeling ingedoken. Het resultaat van dit onderzoek kunt u lezen in dit verslag. Het onderzoek is gericht aan een breed (volwassen) publiek: in eerste instantie aan docenten godsdienst, die deze doelgroep lesgeven, maar ook aan catecheten, ouders en andere belangstellenden.

Tijdens het schrijven van mijn scriptie ben ik ondersteund door verschillende mensen. Graag wil ik Aria Kwant, docent godsdienst op de GSR, bedanken voor haar interesse en aanmoedigingen. Ook wil ik alle respondenten bedanken: zonder jullie was dit onderzoek niet gelukt! Daarnaast gaat mijn dank uit naar Jan Marten Praamsma voor het beantwoorden van mijn vragen en het geven van doelgerichte feedback, waardoor ik weer verder kon. Als laatste, maar zeker niet in de laatste plaats, wil ik ook Piet (mijn man) bedanken, voor zijn kritische vragen en meeleven. Zonder al deze betrokkenen had ik deze scriptie niet naar een goed einde kunnen brengen.

Ik wens u, de lezer, veel leesplezier toe!

Jannamarie Mourik – Goudriaan
Krimpen aan den IJssel, 18 juli 2019

Samenvatting

Basis-kader leerlingen zijn praktijkgericht. Godsdienst is echter een theoretisch vak. Hierdoor lijkt de huidige methode en didactiek niet aan te sluiten op de geloofsbeleving en –ontwikkeling van de basis-kader leerling.

Het doel van dit onderzoek is het verwerven van inzicht in de (geloofs-)ontwikkeling van deze leerlingen en handvatten vinden om de godsdienstmethode aan te laten sluiten bij deze groep. De onderzoeksvraag die hiervoor is opgesteld, luidt: *‘hoe verloopt de geloofsontwikkeling bij de BK-leerling op de GSR?’*

Om antwoord te vinden op deze hoofdvraag is er allereerst literatuur geraadpleegd die kennis biedt over de basis-kader leerling en over geloofsontwikkeling in het algemeen. Vervolgens is er een enquête gehouden onder de basis-kader leerlingen op de GSR om meer kennis te verwerven over hun geloofsbeleving. Daarna zijn er interviews gehouden met 8 basis-kader leerlingen om dieper in te gaan op hun geloofsbeleving en –ontwikkeling.

Uit de literatuur is duidelijk geworden dat basis-kader leerlingen werken met korte denkstappen en dat zij de nieuwe kennis niet automatisch verbinden aan hun eigen leefwereld. De praktijkvakken die zij volgen doen dit voor hen, maar de theoretische vakken nog niet automatisch. In de literatuur is ook te lezen dat er binnen de geloofsontwikkeling wordt gewerkt met fasen. De fasen zijn verbonden aan leeftijdsgroepen, alleen over de precieze leeftijden verschillen de meningen. De basis-kaderleerlingen uit het onderzoek zouden met hun leeftijd behoren tot het ‘synthetisch-conventioneel’ geloof van Fowler of tot de ‘adolescence’ fase van Sharon Parks. De geloofsontwikkeling wordt gemeten door middel van het doen van empirisch onderzoek.

Uit het praktijkonderzoek blijkt dat basis-kader leerlingen hun geloofsvragen het vaakst aan ouders of docenten vragen en ouders ook het meest belangrijk in hun leven tot nu toe vinden. Ze vinden zichzelf vaak wel gelovig, maar twijfelen soms over de daden die zij wel of niet doen om te geloven. Daden en het uitleven van het geloof is erg belangrijk voor deze groep leerlingen. In de ideale godsdienstles gaat deze groep het liefst zelf praktisch aan de slag met zo min mogelijk tijd om te luisteren.

De basis-kaderleerlingen op de GSR lijken het best te passen bij het ‘synthetisch-conventioneel’ geloof van Fowler of tot de ‘adolescence’ fase van Sharon Parks. Op basis van deze resultaten wordt godsdienstdocenten van deze doelgroep aangeraden de theorie in kleine stappen over te brengen en direct concreet te maken in de leefwereld van deze doelgroep, het liefst zo praktisch mogelijk. Praktische werkvormen waarbij de leerlingen al doende de lesstof gaan beheersen, is nuttig bij deze leerlingen. Eventueel vervolgonderzoek zou kunnen worden gedaan naar het verschil in geloofsontwikkeling tussen deze groep en de havo/vwo leerlingen.

Inhoudsopgave

Voorwoord	1
Samenvatting.....	2
1. Inleiding	5
1.1 aanleiding en context	5
1.2 Probleemstelling en onderzoeksopzet	6
1.2.1 Uitleg praktijkprobleem	6
1.2.2 Doelstelling	7
1.2.3 Vraagstelling	7
2. Methode	7
2.1 Dataverzameling	7
2.2 Respondenten	8
2.3 Procedure onderzoek	9
2.4 Data-analyses	9
3. Resultaten deel 1 – theoretisch kader	10
3.1 Wat verstaan we onder ‘de BK-leerling’?	10
3.2 Wat is geloofsontwikkeling?	11
3.3 Hoe kunnen we de geloofsontwikkeling meten?	16
3.4 Samenvatting literatuurstudie	17
3.4.1 Wat verstaan we onder de ‘BK-leerling’?	17
3.4.2 Wat is geloofsontwikkeling?	17
3.4.3 Hoe kunnen we de geloofsontwikkeling meten?	17
4. Resultaten deel 2 – praktijkonderzoek	17
4.1 Resultaten enquête	17
4.1.1 Respons op de enquête	18
4.1.2 Uitkomsten enquête	18
4.2 Resultaten interviews	18
4.2.1 Deelnemers interview	19
4.2.2 Resultaten interview	19
4.3 Samenvatting	23
4.3.1 Samenvatting resultaten enquête	23
4.3.2 Samenvatting resultaten interviews	23
5. Conclusie	24
6. Discussie	25
6.1 Interpretatie en validiteit	25
6.2 Beperkingen	25

6.3 Aanbevelingen	26
7. Aanbevelingen	26
8. Reflectie.....	27
9. Bibliografie.....	28
Bijlage 1: vragen enquête.....	30
Bijlage 2: tabellen enquête.....	33
Bijlage 3: interviewopzet	41
Bijlage 4: analysetabel interviews	42

1. Inleiding

1.1 aanleiding en context

Aanleiding

Tieners. Ze staan op de drempel van het volwassen leven. Met een been staan ze nog in hun veilige omgeving van thuis, met hun andere been staan ze klaar om te ontdekken wat de wijde wereld allemaal te bieden heeft. Als ouders, verzorgers, mentoren en docenten proberen we hen daarin te leiden en te begeleiden.

In mijn beroepspraktijk als godsdienstdocent kom ik elke dag veel verschillende tieners tegen. Tieners die al heel goed weten wat ze willen en tieners die dat totaal nog niet weten. Tieners die zich heel bewust bezig houden met God en geloof en anderen die dit volledig langs zich heen laten gaan. Als mentor van een BK 1 klas en docent godsdienst van de BK-afdeling ontdekte ik gaandeweg dat dit een eigengereide groep leerlingen is. Zo viel het mij op dat lesgeven aan deze groep soms best ingewikkeld kan zijn, doordat er veel verschillende soorten niveaus en problematieken rondlopen binnen deze doelgroep. In gesprekken met leerlingen verraste het mij dat ze soms anders naar onderwerpen en problemen kijken dan een TL of een H/V leerling. Ik raakte geïnteresseerd in hun ontwikkeling en dan vooral hun geloofsontwikkeling.

Als ik ouders of basisschooldocenten spreek hoor ik vaak dat deze groep leerlingen een achterstand heeft opgelopen op gebieden als taal en rekenen. De leerlingen kunnen niet meekomen met andere kinderen. Dit prikkelde mij: zou dit namelijk ook zo zijn bij de geloofsontwikkeling van deze groep? Daarnaast vertellen ouders van deze kinderen ook vaak dat hun kind theorie erg lastig vindt, maar wel goed is in praktische vakken en thuis de mooiste dingen knutselt of bakt. Dit zag ik terug in mijn lessen. Theoretische vraagstukken als 'de zin van het leven' of ethische kwesties zijn lastig voor deze groep. Komt dit omdat zij daar wat betreft hun geloofsontwikkeling nog niet aan toe zijn? Beleven zij hun geloofsontwikkeling anders, omdat zij praktischer zijn ingesteld?

Met deze vragen in mijn achterhoofd ben ik dit onderzoek ingegaan en de wereld van de geloofsontwikkeling ingestapt. Uitgangspunt was hierbij mijn eigen beroepspraktijk: de GSR te Rotterdam.

Context

De GSR is een middelbare school voor VMBO, HAVO, Atheneum en Gymnasium. De GSR bestaat uit twee vestigingen. De hoofdvestiging bevindt zich in Rotterdam en daarnaast is er nog een kleinschalige vestiging in Rijswijk (GSR, 2017, p. 3).

Naast het geven van goed onderwijs is de (christelijke)identiteit ook een belangrijke pijler van de GSR. De school heeft haar identiteit samengevat in vier kernwaarden (GSR, 2017, pp. 4-5):

Nieuwsgierigheid – Onderwijs is een ontdekkingsreis. Daarom dagen we elkaar uit om op zoek te gaan naar kennis, talenten, vaardigheden en wijsheid.

Geloof delen – We leren wat het betekent om christen te zijn in onze samenleving en in de wereld. We leven in afhankelijkheid van God; dat spreken we dagelijks uit in onze gebeden.

Resultaat – We inspireren elkaar tot goede prestaties; zo komen talenten tot bloei. Je ontdekt nieuwe dingen wanneer je grenzen over gaat.

Liefde – Wij geven Gods liefde voor ons daar aan elkaar. We hebben oog voor elkaars belangen en we bieden elkaar veiligheid.

Dit onderzoek gaat over BK-leerlingen op de GSR te Rotterdam. BK staat voor Basis-Kader en dit zijn twee leerwegen binnen het VMBO. BK-leerlingen kunnen de gehele opleiding op deze vestiging volgen, mits zij in jaar drie de sector economie kiezen. De basisberoepsgerichte leerweg (BBL) en de kaderberoepsgerichte leerweg (KBL) zitten bij elkaar in één klas: de BK-klas. VMBO-leerlingen hebben veel van hun lessen in een 'eigen' afdeling binnen school (GSR, 2017, p. 7).

1.2 Probleemstelling en onderzoeksopzet

1.2.1 Uitleg praktijkprobleem

Het praktijkprobleem wordt hieronder beschreven met de 5XW+H-methode zoals uitgelegd in 'Praktijkonderzoek in de school' (2014, pp. 104-106).

Wat is het praktijkprobleem?

Het probleem dat BK-leerlingen praktijkgericht zijn (BOVO Haaglanden, 2017, p. 6), maar godsdienst een theoretisch vak is. Dit schuurt elkaar op dit moment. De huidige godsdienstmethode lijkt niet aan te sluiten bij de (geloofs)ontwikkeling van deze leerlingen. De leerlingen die het advies 'BBL' of 'KBL' krijgen op de basisschool, kampen in het basisonderwijs vaak al met een leerachterstand, doordat zij in vergelijking met andere leerlingen moeite hebben met het verwerken en begrijpen van informatie (Hamstra & van den Ende, 2006, p. 6).

Wie heeft te kampen met het probleem?

In de eerste en grootste plaats heeft de BK-leerling te maken met dit probleem. Zij maken gebruik van de onderwijsmethode. Daarnaast heeft ook de godsdienstdocent te maken met dit probleem, omdat hij of zij de leerstof wil overbrengen op de leerlingen. Deze leerstof komt voort uit het doel dat de sectie godsdienst op de GSR heeft met het onderwijs, namelijk: 'We wijzen op de keuze voor God in Christus en ons antwoord daarop'. Uit dit hoofddoel stromen meetbare doelen en vormingsdoelen (doelen die de docent wel hoopt te bereiken bij de leerling door de lessen en zijn houding, maar die niet te meten zijn in waarneembaar gedrag) (den Besten, et al., 2018). De leerstof moet aansluiten op wat de leerling al weet en hem vervolgens uitdagen iets nieuws te leren (ook wel 'de zone van de naaste ontwikkeling' genoemd (Peeters, 2018)). Wanneer de leerstof niet aansluit, omdat dit veel theorie bevat in plaats van praktijk, zal de leerling minder worden uitgedaagd om iets nieuws te leren aansluitend op zijn belevingsniveau. Andere mensen die indirect te maken hebben met het probleem zijn de schrijvers van de methode en de GSR, die het onderwijs verzorgt.

Wanneer treedt het probleem op?

Het probleem treedt voor het grootste deel op tijdens de godsdienstlessen. In de gesprekken tijdens de les wordt er gevraagd naar de meningen van de leerlingen. In de mening die de leerling geeft, zijn soms elementen van de geloofsontwikkeling terug te vinden. Ook wordt er in de lessen (en enkele keren ook tijdens opdrachten of toetsen) een beroep gedaan om het reflectief vermogen van de leerlingen, waarin zij elementen laten zien van hun geloofsontwikkeling door de jaren heen (voorbeeld hiervan is de opdracht 'eigen geloof' in BK4 waarbij de leerlingen moeten beschrijven hoe zij op dit moment tegenover religie en zingeving staan en hoe ze daartoe zijn gekomen).

Waarom is het een probleem?

De GSR is een christelijke school. Als christelijke school houdt men zich bezig met de geloofsvorming en de morele vorming van de leerling. De godsdienstles moet zich op deze gebieden met de leerling bezighouden. Dit met het doel dat de leerling zich als gelovige christen én als persoon ontwikkelt (Kuiper, van Laar, & Vreugdenhil, 2017, p. 40). Op deze manier leert de leerling dingen over zijn identiteit en karakter (persoonlijke ontwikkeling) en maakt de leerling een keuze om zich wel of niet als gelovig persoon te gedragen (geloofsontwikkeling). De leerstof die de docent aanbiedt, dient de leerling uit te dagen na te denken over normen en waarden en zijn positie daarin.

Zoals Gods schepping veel diversiteit kent, kent ook de mens (als schepsel) vele verschillen. Deze verschillen worden zichtbaar op school, bijvoorbeeld in leerprocessen, leerstijlen en de verschillende niveaus (Kuiper, van Laar, & Vreugdenhil, 2017, p. 32). Wanneer aan deze verschillen onvoldoende recht wordt gedaan, bloeien leerlingen niet op de manier waarop ze kunnen bloeien en vindt er geen ontwikkeling plaats. Dat maakt het niet aansluiten van de methode tot een probleem.

Waar doet het probleem zich voor?

Het probleem doet zich voor tijdens de godsdienstlessen en toets momenten van dit vak dat wordt gegeven op de GSR te Rotterdam.

Hoe is het probleem ontstaan?

Bij de vorige godsdienstmethode was het soms ook al lastig om aan te sluiten bij de ontwikkeling en de interesses van deze leerlingen. Toen de GSR echter besloot een nieuwe, eigen geschreven methode in te voeren, werd het probleem nog zichtbaarder, doordat leerlingen aangaven de methode lastig te vinden en moeilijk vonden om te leren.

1.2.2 Doelstelling

Het doel van dit project is (1) dat we inzicht verwerven in de (geloofs)ontwikkeling van deze leerlingen en (2) handvatten vinden om de godsdienstmethode aan te laten sluiten bij deze groep. Dit onderzoek richt zich voornamelijk op het eerste doel. Uit de conclusie van dit onderzoek zullen handvatten kunnen worden gehaald die het mogelijk maken het tweede doel te behalen.

1.2.3 Vraagstelling

Hoofdvraag: hoe verloopt de geloofsontwikkeling bij de BK-leerling op de GSR?

Deelvragen:

1. Wat verstaan we onder 'de BK-leerling'?
2. Wat is geloofsontwikkeling?
3. Hoe kunnen we geloofsontwikkeling meten?
4. Hoe beleeft een leerling op de BK van de GSR zijn geloofsontwikkeling?

2. Methode

2.1 Dataverzameling

Voor het beantwoorden van deelvragen 1 tot en met 3 is er gebruikgemaakt van *kwalitatief onderzoek (literatuurstudie)* om erachter te komen wie deze 'BK-leerling' nu precies is, wat we verstaan onder geloofsontwikkeling en hoe geloofsontwikkeling valt te meten.

Wetenschappelijke artikelen zijn gezocht via Google Scholar, ministerie van onderwijs en diverse bronnen van andere middelbare scholen. De literatuurstudie is de basis geweest voor de opbouw van het *kwantitatieve onderzoek (enquêtes)* en het *kwalitatieve onderzoek (interviews)* waarmee deelvraag 4 beantwoord werd.

Door middel van de enquête zijn allereerst de persoonskenmerken van de deelnemers verzameld. Deze zijn onderverdeeld in leeftijd, geslacht en klas. Het tweede deel van de enquête ging in op geloofsbeleving, geloofstwijfel en de rol van ouders en andere peerfiguren in het geloofsleven van de BK-leerling. De enquête bestond in totaal uit 13 vragen. De vragen zijn gehaald uit de onderzoeken die waren gelezen bij de literatuurstudie (Leak, Loucks, & Bowlin, 1999).

De enquête was digitaal gemaakt door middel van GoogleForms en deze is gedeeld via de e-mail met de respondenten. Ze werden afgenomen tijdens een van de godsdienstlessen.

De interviewopzet is gebaseerd op artikelen uit de literatuurstudie en eerder gedane interviews van Fowler (Manual for Faith Development Research, 2004). Het interview bestond uit vijf delen: overzicht van het leven, relaties, normen en waarden, religie en de godsdienstles. De eerste vier delen van het interview zijn te herleiden naar een onderzoek van Fowler. Het vijfde deel van het interview is apart toegevoegd. Dit, om inzicht te verwerven in de beleving van de BK-leerling over de godsdienstles. Deel 1: 'overzicht van het leven' gaat in op belangrijke gebeurtenissen en relaties in het leven van de persoon. Het gaat hier in essentie niet om wat er is gebeurd of wie er belangrijk was, maar om de manier waarop deze gebeurtenissen en deze personen de deelnemer hebben beïnvloed. Het tweede deel van het interview gaat nog dieper in op de relaties. Het focust (zoals bij deel 1) niet alleen op de relaties die belangrijk waren, maar ook op de relaties die nu nog belangrijk zijn. Deel 3 draagt als titel 'normen en waarden' en gaat in op de betekenisvolle aspecten in het leven van de deelnemer. Een voorbeeldvraag hieruit is: 'vind je dat het leven zin heeft?'. Het antwoord hierop geeft richting in welk stadium van geloofsontwikkeling de deelnemer zit. Het vierde deel van het interview bevraagt de deelnemer op zijn religie. In dit deel wordt er bijvoorbeeld gevraagd: 'Vind je jezelf een gelovig persoon?'. Er wordt ook doorgevraagd wat dan precies een gelovig persoon is. Het gaat bij deze vragen (en ook bij de vragen uit de andere delen) niet zozeer om het wat, maar veel meer om het waarom. Uit het waarom zijn belangrijke eigenschappen van de geloofsontwikkeling te halen (Fowler, Streib, & Keller, Manual for Faith Development Research, 2004). Het vijfde en laatste deel vraagt naar de godsdienstlessen. Door middel van vragen zoals 'beschrijf je ideale godsdienstles' wordt achterhaald hoe leerlingen het liefst invulling geven aan de les en waarom op die manier. Het onderzoek is van waarde voor de GSR en de godsdienstdocenten, omdat, wanneer zij inzicht verwerven in de geloofsontwikkeling van de BK-leerlingen, hen doelgerichter les kunnen geven. De docenten kunnen aansluiten op de geloofsbeleving en -ontwikkeling van deze leerlingen en hen in deze ontwikkeling begeleiden.

2.2 Respondenten

De enquête is uitgezet onder 65 BK-leerlingen uit leerjaar 1 tot en met 4 van de GSR te Rotterdam. Zij volgden allemaal twee uur in de week godsdienst en hebben allemaal een christelijke achtergrond. Zij zijn tijdens de godsdienstles benaderd om mee te doen aan dit onderzoek. Dit aantal leerlingen is de volledige BK-afdeling van de GSR en geeft daarmee een valide beeld van de geloofsontwikkeling van de BK-leerlingen op de GSR.

Voor de interviews zijn er uit elk leerjaar een jongen en een meisje gevraagd. Er is gekozen voor 8 respondenten, omdat er dan uit elke klas 1 jongen en 1 meisje kon worden gekozen. Daarnaast is het bewezen dat in 4-8 gesprekken je 80% van de benodigde informatie kunt halen (TopScriptie, 2019).

2.3 Procedure onderzoek

Figuur 1: Stroomdiagram procedure onderzoek

2.4 Data-analyses

Voor het analyseren van de gevonden literatuur is gebruik gemaakt van drie onderzoeksactiviteiten: waarnemen, analyseren en reflecteren. Dit proces wordt het iteratief proces genoemd (Baarda, et al., 2013). Alle data is na het verzamelen geanalyseerd door verschillende bronnen met elkaar te vergelijken. Op deze manier is beoordeeld welke literatuur inzetbaar is voor een deelvraag. De overeenkomsten tussen verschillende literatuur over hetzelfde onderwerp versterkt de bruikbaarheid hiervan. De deelvragen lopen sterk uiteen op inhoud. De data is kritisch door middel van het iteratief proces beoordeeld op inhoud en zeggingskracht binnen elke deelvraag.

De data uit de enquêtes is inzichtelijk gemaakt in cirkel en staafdiagrammen met percentages. Deze percentages zijn met elkaar vergeleken, zie bijlage 2.

De interviews zijn opgenomen, met toestemming van de respondenten. De interviews zijn uitgetypt, open gecodeerd en samengevat in een tabel, zie bijlage 4.

Na het labelen van de codes zijn deze aan de thema's van de interviews verbonden. Op deze manier is de kern van elk thema binnen het interview geanalyseerd en met elkaar vergeleken.

3. Resultaten deel 1 – theoretisch kader

In dit hoofdstuk wordt er antwoord gegeven op de eerste drie deelvragen: Wat verstaan we onder de BK-leerling? Wat is geloofsontwikkeling? En hoe kunnen we deze geloofsontwikkeling meten? Samen werken deze drie deelvragen de hoofdvraag uit en geven ze een basis voor het praktijkonderzoek.

3.1 Wat verstaan we onder ‘de BK-leerling’?

De onderzoeksvraag richt zich op de BK-leerling, maar welke doelgroep is dit nu precies? BK staat voor Basis-Kader. Dit zijn twee leerwegen binnen het vmbo. Het vmbo staat voor ‘voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs’ en duurt vier jaar (rijksoverheid.nl, sd). In totaal kent het vmbo 4 leerwegen: de basisberoepsgerichte leerweg (BBL), de kaderberoepsgerichte leerweg (KBL), de gemengde leerweg (GL) en de theoretische leerweg (TL) (Groeneveld & van Steensel, 2008, p. 111). Een leerling die op het vmbo zit kent de eerste twee jaren een breed vakkenpakket. Aan het einde van het tweede jaar kiest de leerling een leerweg en een sector (Groeneveld & van Steensel, 2008, p. 111). Omdat de GSR geen grote BBL en KBL-afdeling kent, zitten deze leerlingen de volledige vier jaar in een gemengde klas. Van de docent wordt verwacht dat hij of zij verschil aanbrengt in zijn lessen tussen BBL en KBL-leerlingen. Daarom wordt er in dit onderzoek gesproken worden over de BK-leerling en niet over de BBL of de KBL-leerling. Het onderzoek gaat over de specifieke doelgroep op de GSR.

De BK-leerling, bestaat deze eigenlijk wel? Iedere leerling is uniek en kent zijn eigen kenmerken. Toch beschrijven verschillende bronnen een aantal kenmerken van deze leerlingen. In de tabel hieronder worden deze kenmerken inzichtelijk gemaakt:

Tabel 1. tabel kenmerken BK-leerling

<i>De basis beroepsgerichte leerling:</i>	<i>De kader beroepsgerichte leerling:</i>
Heeft een IQ tussen 91 en 95	Heeft een IQ tussen de 96 en 100
Kan met aangeboden structuur van docent zijn leerdoelen bereiken	Kan met aangeboden structuur van docent zijn leerdoelen bereiken
Is snel afgeleid en kan moeilijk 10 minuten naar instructie luisteren	Is in staat 10 minuten intensief een instructie te volgen
Kan niet uit zichzelf planmatig werken	Beschikt over beperkte planningsvaardigheden
Heeft moeite om de eigen prestaties goed te beoordelen	Heeft moeite om de eigen prestaties goed te beoordelen
Koppelt het leren sterk aan de persoon van de leraar	Koppelt het leren gemakkelijk aan de persoon van de leraar
Is heel gevoelig voor reacties van klasgenoten	Is gevoelig voor reacties van klasgenoten
Werkt aan de lesstof en de opdrachten zonder een direct verband te leggen met de eigen leefwereld	Werkt aan de lesstof en de opdrachten zonder een direct verband te leggen met de eigen leefwereld
Gedrag en opvattingen van leeftijdgenoten en van idolen zijn heel bepalend	Is wel gevoelig voor bijsturen en kan dan de link leggen tussen school en 'later'
Werkt aan de lesstof en de opdrachten zonder een direct verband te leggen met de eigen leefwereld	Gedrag en opvattingen van leeftijdgenoten en van idolen zijn van invloed
Kan een korte uitleg/instructie begrijpen als er stap voor stap wordt uitgelegd	Kan een korte uitleg/instructie begrijpen als er stap voor stap wordt uitgelegd
Kan niet veel gegevens tegelijk opnemen	Kan in eerste instantie niet veel gegevens tegelijk opnemen, bij herhaling en herkenning van een structuur gaat dit beter

Kan geen grote denkstappen maken; denkstappen moeten verbonden worden aan concrete ervaringen	Kan geen grote denkstappen maken; denkstappen moeten verbonden worden aan concrete ervaringen
Kan hoofd -en bijzaken moeilijk tot slecht onderscheiden; brengt zelf weinig ordening aan in de leerstof of gegevens	Kan hoofd -en bijzaken moeilijk tot slecht onderscheiden; brengt zelf weinig ordening aan in de leerstof of gegevens
Oorzaak-gevolgrelaties worden slecht voorzien	Oorzaak -gevolg relaties worden voorzien na herkenning van de structuur door herhaling

Bovenstaande kenmerken zijn letterlijk overgenomen van: Hilfertsheem. (z.d.). Leerlingprofielen. Geraadpleegd op 12 juli 2018, van http://www.hilfertsheem.nl/Portals/0/cvo_hilfertsheem/AlgemeenInformatie/LeerlingprofielenVMBO_HB.pdf ; Van Lodenstein. (2016, juli). Leerlingenkenmerken vmbo, havo en vwo, samenvatting. Geraadpleegd op 12 juli 2018, van <http://vanlodenstein.nl/wp-content/uploads/2016/07/leerlingenkenmerken-webversie.pdf>

De BBL en de KBL afdeling bereiden leerlingen voor op de praktijk. Het is gericht op het toekomstig beroep (vandaar ‘beroepsgerichte leerweg’). Deze leerweg kent (op de GSR vanaf jaar 3) gemiddeld 12 uur per week aan praktijkvakken waarin de lesstof meteen concreet gemaakt wordt voor de leerling (Nieuw vmbo, sd). Maar, ook de andere, niet-praktijkvakken dienen deze stap te maken. Het is dus belangrijk bij deze doelgroep dat de theorie die gegeven wordt direct wordt ondersteund met praktijkvoorbeelden. Bij de KBL is er zowel theorie als praktijk. Het niveau tussen de kaderberoepsgerichte leerweg en de basisberoepsgerichte leerweg is veel groter dan het verschil tussen de kaderberoepsgerichte leerweg en de theoretische leerweg (BOVO Haaglanden, 2017, pp. 6-7).

Uit de tabel kunnen we opmaken dat, in het aanbieden van onderwijs aan deze groep leerlingen, het van belang is dat er wordt gewerkt met kleine denkstappen. Elke denkstap dient te worden verbonden aan een concrete ervaring. De docent behoort ook een link te leggen naar de leefwereld van deze tieners, aangezien zij dit zelf niet kunnen. De instructie van de docent behoort niet te lang te zijn (maximaal tien minuten) en deze instructie dient stappen en structuur te geven die de leerling helpt om de nieuwe kennis eigen te maken.

Wanneer de godsdienstdocent nieuwe kennis wil aanbieden die de leerling helpt bij het ontwikkelen van het geloof, is het van belang bij de BK-leerling dat hij dit gestructureerd doet. De leerling moet helder hebben welke denkstappen er moeten worden gezet om de nieuwe kennis eigen te maken en te begrijpen. Deze denkstappen behoren niet te groot te zijn: dan gaat het over de leerling heen. Verder wordt er van de docent verwacht dat hij of zij de verbinding legt met de eigen leefwereld. Dit vindt deze groep leerlingen namelijk lastig om zelf te doen. Als er bijvoorbeeld een verhaal uit de Bijbel wordt verteld met daarin een les voor de leerling, dient de docent de koppeling te maken naar de leefwereld en deze les eruit te filteren. Op deze manier wordt het helder voor de leerling en zal hij de nieuwe kennis verbinden met de al bestaande kennis.

3.2 Wat is geloofsontwikkeling?

In deze deelvraag wordt er gekeken naar wat de theorie vermeldt over ‘geloofsontwikkeling’. Met geloofsontwikkeling wordt de mate van groei en verandering bedoeld die een individu in zijn leven meemaakt omtrent religie.

Een belangrijk boek op het gebied van ‘geloofsontwikkeling’ is het boek ‘Stages of Faith’ van James W. Fowler (1981). Geïnspireerd door de werken van Lawrence Kohlberg en Jean Piaget beschrijft hij in zijn boek 7 fasen van geloofsontwikkeling (Fowler J. W., 2004, p. 409). Met ‘geloof’ bedoelt Fowler een algemeen element dat ieder in zijn of haar leven heeft. Bijna ieder mens gelooft wel in iets of iemand (Astley, 2009). Ieder individu doorloopt, volgens Fowler, een aantal of alle fasen van onderstaand model:

Tabel 2. Fasen van geloofsontwikkeling van Fowler

Fase:		Beschrijving:
1	Niet-talige voorfase	In de leeftijd van 0-2 kan een kind nog niet of nauwelijks spreken. In deze tijd ontwikkelt het kind onbewust een bepaalde visie op de werkelijkheid.
2	Fantasiegeloof	In de leeftijd van 2-7/8 wordt de verbeelding van een individu nog niet beperkt door logisch denken en is er daarom veel ruimte voor fantasie en verhalen.
3	Mythisch-letterlijk geloof	In de leeftijd van 8-12 neemt een kind de verhalen en geloofsvoorstellingen uit zijn omgeving letterlijk over.
4	Synthetisch-conventioneel geloof	Vanaf het 12 ^e jaar neemt het individu de gebruiken en regels van de omgeving over. Deze omgeving kan een ouder zijn, of een instituut, zoals school of kerk.
5	Geïndividualiseerd-reflectief geloof	Tijdens deze fase, die volgens Fowler rond het 35 ^e levensjaar wordt bereikt, worden de gebruiken en regels van de omgeving niet meer zomaar aangenomen, maar wordt er kritisch naar gekeken.
6	Geïntegreerd geloof	Deze fase komt pas rond het 50 ^e levensjaar. Men accepteert in deze fase de grenzen van de logica en de tegenstrijdigheden in dit leven. Het individu gaat weer terug naar de symbolen waar het eerder kennis mee heeft gemaakt.
7	Universeel geloof	Het is zeer zeldzaam om in deze fase terecht te komen. Wanneer men deze fase bereikt, leeft men volledig voor anderen, zonder twijfel of angst.

Pollefeyt, D. (2004, 7 december). Geloofsontwikkeling [PowerPoint]. Geraadpleegd op 3 augustus 2018, van <https://www.kuleuven.be/thomas/page/cursus-vakdidactiek-godsdienst/> ; Smeets, W. (2012). Geloofsontwikkeling bij de jeugd van tegenwoordig. Geraadpleegd op 3 augustus 2018, van http://www.smeetsadvies.nl/word/de_jeugd_van_tegenwoordig.doc

Volgens Wiel Smeets, die onderzoek deed naar de geloofsontwikkeling bij Nederlandse jeugd, is de leeftijdsindeling die Fowler hanteert niet meer passend bij de huidige tijd. In de theorie van Fowler komt naar voren dat jongeren pas rond hun twintigste kritische vragen krijgen. Dit is volgens Smeets te laat. Hijzelf kreeg deze vragen al rond zijn twaalfde en ook om zich heen ziet hij tieners die al eerder dan op hun twintigste vragen beginnen te krijgen (Smeets, 2012, p. 1). Volgens hem zouden jongeren eerder in fase 5 komen, soms al tijdens de puberteit (Smeets, 2012, p. 4). Hij verwijst ook naar Ken Wilber, die de fasen van Fowler indeelt in drie hoofdgroepen:

Tabel 3. Indeling Ken Wilber

	<i>Fase:</i>	<i>Beschrijving:</i>	<i>Symbol:</i>
1	Pre-rationele fase	Dit is de egocentrische fase, waar men gericht is op eigen denkbeelden en omgeving	Lichaam
2	Rationele fase	Dit is de ethnocentrische fase, waarin men van het 'ik' naar het 'ons' gaat en denkbeelden de boventoon voeren	Gedachten
3	Post-rationele fase	Dit is de wereldcentrische fase, waarin er ruimte en respect komt voor gedachten die niet per se je eigen voorkeur hebben.	Geest

Wilber, K. (2007). The Integral vision. Geraadpleegd op 3 augustus 2018, van http://www.mcs-international.org/downloads/085_the_integral_vision.pdf ; Smeets, W. (2012). Geloofsontwikkeling bij de jeugd van tegenwoordig. Geraadpleegd op 3 augustus 2018, van http://www.smeetsadvies.nl/word/de_jeugd_van_tegenwoordig.doc

Volgens de 7 fasen van Fowler zou een tiener van 13 in het vierde, 'synthetisch-conventionele' stadium moeten zitten. Bij Wilber's fasen valt dit stadium in de eerste fase: het pre-rationele fase. Een verschil tussen Wilber en Fowler is dat Wilber niet zozeer leeftijden verbindt aan de verschillende fasen. Dit heeft als voordeel dat de leeftijden kunnen verschuiven.

Belangrijk voor het praktijkonderzoek is dat er kritisch wordt gekeken naar de verschillende fasen van Fowler. De fasen op zichzelf zitten goed en duidelijk in elkaar, maar het is een gedateerd onderzoek. De jeugd is veranderd en ook hun kijk op de wereld. Daardoor zou het mogelijk kunnen zijn dat, (zoals Smeets ook zegt) tieners eerder in een bepaalde fase terechtkomen dan Fowler beweert.

Een vrouw die zich ook veel heeft beziggehouden met geloofsontwikkeling, is Sharon D. Parks. Zij ontwikkelde in 1986 een theorie en vernieuwde deze in 2000. De theorie borduurt in zekere mate voort op die van Fowler, maar verschilt ook op twee belangrijke punten:

- Parks' theorie focust zich op het verband tussen de structuur en inhoud van het geloof. Dat wil zeggen: zij kijkt niet alleen naar wat men gelooft, maar ook op welke manier dit wordt beleefd. Daarnaast focust zij zich ook op de rol van invloed en verbeelding. Met de rol van invloed bedoelt zij de verschillende personen en partijen die van invloed zijn op de geloofsontwikkeling en waar personen in hun proces naartoe trekken. Waar Fowler in zijn theorie laat zien wat er gebeurt in het geloofsleven van het individu, laat Parks ook zien hoe het geloofsleven wordt vormgegeven. De omgeving speelt hierbij een grote rol. Met verbeelding gaat zij in op de tussenfasen: men gaat twijfelen aan de waarden en normen van de fasen waar men in zit (dit noemt zij een 'conscious conflict') en door nadenken en nieuwe inzichten komt men uit bij de volgende geloofsontwikkelingsfase;
- Parks' vond dat Fowler een belangrijk onderdeel mistte in zijn theorie, namelijk het onderdeel 'jongvolwassenheid' (in het Engels: Young Adulthood). Dit onderdeel richt zich op de ontwikkeling die jongeren tijdens hun studietijd doormaken. Omdat veel jongeren in deze periode ontwikkelen, vond Parks het belangrijk dat dit stadium werd toegevoegd (rdmusic, 2015).

Met geloof bedoelt Parks niet automatisch religie, maar het vinden van betekenis in de breedste zin van het woord. Het is het vinden van een doel en dit nastreven. Geloof wordt zichtbaar in alledaagse handelingen, bijvoorbeeld in het maken van beslissingen (rdmusic, 2015) (Hendricks, 2014). Dit verschilt niet veel met Fowler, die geloof ook heel breed ziet: iedereen gelooft ergens in en geloven in een god (religie) is slechts één soort in de grote familie van geloven (Astley, 2009).

De opbouw van Parks' theorie

Parks gelooft dat de geloofsontwikkeling van mensen is ingedeeld in vier stadia:

- Adolescentie/conventionele stadium (Engels: adolescence/conventional)
- Jongvolwassen stadium (Engels: Young Adult)
- Het stadium van de beproefde volwassene (Engels: Tested Adult)
- Het stadium van de volgroeide volwassene (Engels: Mature Adult)

In deze vier stadia komen drie vormen van ontwikkeling voor:

1. Kennis
2. Afhankelijkheid
3. Gemeenschap

Als je dit bij alles samenvoegt, ontstaat de volgende tabel:

Tabel 4. Geloofsontwikkeling volgens Sharon Parks

Faith Development Theory – Sharon D. Parks (1986/2002)			
Stadium:	Kennis:	Afhankelijkheid:	Gemeenschap:
Adolescence	Autoriteit gebonden: er wordt vertrouwd op de autoriteiten die men kent (bijvoorbeeld ouders). Het leven wordt geleefd binnen strikte grenzen. Dubbelzinnige situaties zijn lastig te begrijpen. Ongekwalificeerd relativisme: men begint te realiseren dat niet alle autoriteiten blind te vertrouwen zijn. De waarheid komt in vele vormen.	Afhankelijk/tegen-afhankelijk: personen hangen aan autoriteiten om hun gevoelens te bepalen naar aanleiding van gebeurtenissen. Ze creëren geen nieuwe waarheden, maar reageren op die van de autoriteiten.	Conventionele gemeenschap: de gemeenschappen die belangrijk zijn, zijn degene die we face-to-face zien. Men houdt zich aan de normen en waarden van de personen om hen heen. Ontmantelde gemeenschap: men breidt uit van voorgaande gemeenschappen naar nieuwe ideeën en manieren om te zijn. Tijdens deze zoektocht zijn vriendschappen lastig te onderhouden, omdat de standpunten continu veranderen.
Young Adult	Indringende betrokkenheid: het leven draait om voorlopige verbintenissen. Deze, vaak korte, verbintenissen draaien om toekomstplannen.	Fragiele inwendige afhankelijkheid: men weegt eigen meningen met de meningen van anderen. Mentoren worden gedurende dit stadium steeds meer van belang om richting te wijzen.	Begeleidende gemeenschap: men gaat op zoek naar ondersteunende systemen die hun nieuwe standpunten herkennen en aanmoedigen.

Tested Adult	Beproefde verbintenis: de verbintenissen worden vaster	Verzekerde inwendige afhankelijkheid: men wordt steeds zelfverzekerder en ontwikkelt een eigen persoonlijkheid. Men krijgt het vermogen om hun eigen bestemming te vormen.	Zelf-geselecteerde groep: men zoekt een groep die hun standpunten en leefwijze deelt. Ze zijn bevriend met mensen die net als hen zijn.
Mature Adult	Overtuigende verbintenis: individuen ontwikkelen diepe verbintenissen.	Wederzijdse afhankelijkheid: in dit stadium gaat men de waarde van andermans geloof inzien, terwijl men zelfverzekerd blijft van hun eigen geloof.	Open voor de ander: men zoekt een gemeenschap met een variëteit aan perspectieven.

Hendricks, H. (2014, 2 november). Parks's Faith Development Theory [Video]. Geraadpleegd op 2 augustus 2018, van <https://www.youtube.com/watch?v=e3Eo3LaHx4s>

Wanneer we de stadia van Parks vergelijken met de stadia van Fowler, komt de volgende tabel tot stand:

Tabel 5. Vergelijking Parks en Fowler

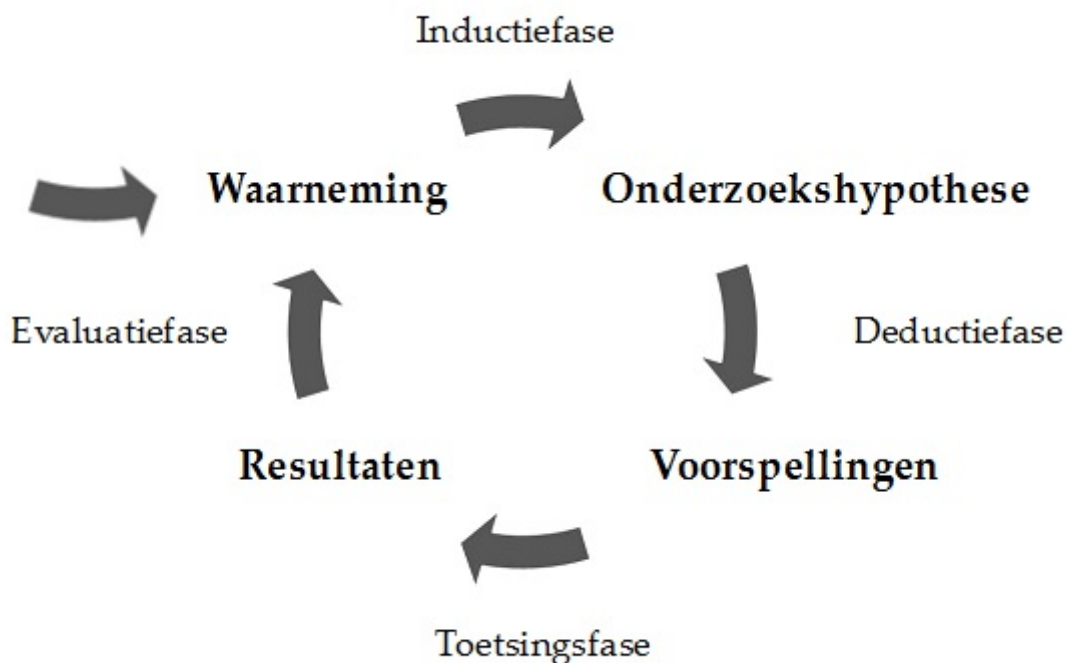
Stadia Parks	Stadia Fowler
Adolescence/Conventional	Stadia 1 t/m 4
Young Adult	Kent geen apart stadium bij Fowler en is het best te plaatsen tussen stadia 4 en 5
Tested Adult	Stadia 5 en 6
Mature Adult	Stadium 7

Een derde persoon, Gary Leak, heeft zich beziggehouden met het meten van geloofsontwikkeling. In de meeste gevallen wordt geloofsontwikkeling gemeten door middel van een lang interview (Leak, Loucks, & Bowlin, 1999, p. 3). Een van deze interviews en de meest gevalideerde is het zogenaamde 'Faith Development Interview' (FDI). Dit interview was ontwikkeld voor Fowler's eigen onderzoek (Fowler, Streib, & Keller, 2004). Het bestaat uit vier brede gebieden van vragen: algemeen, belangrijke gebeurtenissen en relaties, waarden en normen en religie. Het interview duurt gemiddeld tussen de twee en drie uur, maar wanneer er kinderen worden geïnterviewd worden, wordt de vorm en de duur aangepast (Parker, 2006). Gary en zijn collega's vonden het nodig om een kortere vragenlijst te maken met psychometrische kwaliteiten (Leak, Loucks, & Bowlin, 1999, p. 3). Het resultaat was de 'Faith Development Scale' (FDS), een vragenlijst met 8 paren van uitspraken. Elke uitspraak geeft een 'meer volwassen' uitspraak van geloofsontwikkeling weer. Een verschil met het FDI is dat de FDS een globale weergave geeft van de huidige geloofsontwikkeling en niet het precieze stadia van geloofsontwikkeling laat zien. De schaal is ontwikkeld voor het gebruik met volwassenen. Het gebruik van de schaal met kinderen wordt afgeraden, omdat het een zekere mate van reflectie vereist, die jonge kinderen nog niet bezitten. Concluderend kan er worden gesteld dat Leak en zijn collega's een schaal hebben ontwikkeld die een goede meting van de globale geloofsontwikkeling weergeeft, maar niet specifiek ingaat op de geloofsstadia van Fowler (Parker, 2006).

3.3 Hoe kunnen we de geloofsontwikkeling meten?

Bovenstaande onderzoeken naar geloofsontwikkeling, hebben allen gebruik gemaakt van empirisch onderzoek. Met empirisch onderzoek worden gegevens vanuit de werkelijkheid verzameld. Deze gegevens kunnen verzameld zijn uit een experiment, een test, vragenlijsten of interviews (Managejzef, 2012). Er wordt gekeken naar ervaringen en resultaten die gekoppeld zijn aan een onderzoeksvraag. De ervaringen en resultaten geven een antwoord op deze onderzoeksvraag. Doordat de resultaten zijn gebaseerd op eigen testen en ervaringen, zal er nooit een uitgebreide theoretische onderbouwing te geven zijn op de resultaten en conclusies (Ensie, 2010). De theoretische onderbouwing die er is, komt voort uit een theoretisch kader en de resultaten uit het onderzoek kunnen worden afgezet tegen deze theorie. Dit kan er voor zorgen dat er aan het eind van het empirische onderzoek weer nieuwe vragen opkomen. Deze vragen kunnen dan weer verder onderzocht worden. Dit hele proces wordt ook wel de 'empirische cyclus' genoemd (van Wijk, Hendrickx, & van Pappelendam, sd).

Figuur 2. Model empirische cyclus

Van Wijk, Hendrickx en Van Pappelendam, *practicumav.nl*. Gevonden op 6 april 2019 op <http://practicumav.nl/onderzoeken/cyclus.html>

Wanneer Fowler spreekt over de ontwikkeling van 'geloof', dan beschouwt hij geloof als de verbondenheid van het individu met het universele (Seel, 2012). Geloof is ook datgene wat een persoon een doel en betekenis geeft (Fowler J., *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*, 1995, p. 14). We kunnen dus concluderen dat geloof gaat over eigen ervaringen en dat een theoretische onderbouwing erg lastig kan zijn. Empirisch onderzoek is dan een goed middel, omdat deze manier van onderzoek doen juist gebruik maakt van de ervaringen (Ensie, 2010).

Andere onderzoekers hebben de 'stages of faith' van Fowler ook onderzocht, bijvoorbeeld Gary Leak (1999). Zij hebben een onderdeel uit zijn onderzoek gepakt (zijn concept van 'geloofsontwikkeling') en hebben dit verder uitgebouwd en onderzocht. Dit past bij de empirische cyclus: zij evalueren de resultaten van Fowler en nemen aspecten waar, waarop nieuwe vragen ontstaan en zij een onderzoekshypothese opstellen. Zo doorlopen zij de empirische cyclus opnieuw. Het kan hierbij voorkomen dat er andere, nieuwe informatie of metingen uitkomen. Dit was ook te zien bij Gary Leak en zijn collega's, die uiteindelijk wel verder zijn gegaan met 'geloofsontwikkeling', maar niet specifiek de geloofsstadia van Fowler hebben onderzocht.

3.4 Samenvatting literatuurstudie

3.4.1 Wat verstaan we onder de 'BK-leerling'?

BK staat voor Basis-Kader. Dit zijn twee leerwegen binnen het vmbo: de basis-beroepsgerichte leerweg (BBL) en de kader-beroepsgerichte leerweg (KBL). De BBL en de KBL afdeling bereiden leerlingen voor op de praktijk. Het is gericht op het toekomstig beroep (vandaar 'beroepsgerichte leerweg'). Deze leerweg kent (op de GSR vanaf jaar 3) gemiddeld twaalf uur in de week aan praktijklessen. Deze groep leerlingen is gebaad bij korte instructie en een directe aansluiting met de leefwereld van de jongeren. De lesstof dient aangeboden te worden door middel van korte denkstappen.

3.4.2 Wat is geloofsontwikkeling?

Met geloofsontwikkeling wordt de mate van groei en verandering bedoeld die een individu in zijn leven meemaakt omtrent religie. Een belangrijk boek op het gebied van 'geloofsontwikkeling' is het boek 'Stages of Faith' van James W. Fowler (1981). Met 'geloof' bedoelt Fowler een algemeen element dat ieder in zijn of haar leven heeft. Ieder individu doorloopt, volgens Fowler, een aantal of alle fasen uit een model dat in totaal uit 7 fasen bestaat. Volgens Wiel Smeets, die onderzoek deed naar de geloofsontwikkeling bij Nederlandse jeugd, is de leeftijdsindeling die Fowler hanteert niet meer passend bij de huidige tijd. Sharon Parks borduurt voort op de theorie van Fowler, maar verschilt op twee punten: Parks' theorie focust zich op het verband tussen de structuur en inhoud van het geloof, en op de rol van invloed en verbeelding. Daarnaast voegt Parks het onderdeel 'jongvolwassenheid' toe. Onderzoek naar geloofsontwikkeling wordt gedaan door middel van interviews.

3.4.3 Hoe kunnen we de geloofsontwikkeling meten?

Geloofsontwikkeling wordt gemeten door middel van empirisch onderzoek. Dit type onderzoek verzamelt gegevens uit de werkelijkheid en richt zich op testen en ervaringen van mensen. De resultaten zijn daarom ook nooit uitgebreid theoretisch te onderbouwen. Hierdoor kan het zo zijn dat er na een empirisch onderzoek weer nieuwe vragen ontstaan die ook kunnen worden onderzocht. Dit alles bij elkaar wordt de 'empirische cyclus' genoemd.

4. Resultaten deel 2 – praktijkonderzoek

In dit hoofdstuk worden de resultaten besproken uit het praktijkonderzoek. Deze resultaten geven antwoord op de deelvraag: hoe beleeft een leerling op de BK van de GSR zijn geloofsontwikkeling?

4.1 Resultaten enquête

In deze paragraaf worden de uitkomsten van de enquête overzichtelijk weergegeven. De vragen van deze enquête zijn te vinden in bijlage 1 en de volledige uitkomsten zijn terug te vinden in bijlage 2.

4.1.1 Respons op de enquête

De enquête is door 59 van de 65 leerlingen ingevuld, 26 jongens en 33 meisjes. Alle respondenten waren tussen de 12-17 jaar oud. Het grootste percentage respondenten is 14 jaar oud. In totaal heeft 90% van de gevraagde respondenten gereageerd. De hoge respons komt mogelijk door het feit dat de enquête is afgenomen tijdens de godsdienstles. Hierdoor kon elke leerling die aanwezig was in de les, de enquête invullen. De overige 10% zijn leerlingen die de betreffende dag ziek waren of op een andere manier verhinderd waren om te komen.

4.1.2 Uitkomsten enquête

Uit de enquête kwamen de volgende resultaten:

- De meeste leerlingen stellen hun geloofsvragen aan hun ouders/verzorgers (64,4%). Godsdienstdocenten komen op nummer 2 (15,3%), gevolgd door de dominee en/of clubleider.
- Het grootste deel van de respondenten gelooft dat elk Bijbelverhaal is gebeurd zoals het er staat (62,7%). 20,3% gelooft dit niet en de rest weet het eigenlijk niet (ongeveer 17%).
- Geloven is voor de grootste groep leerlingen dat wat mensen ervaren (52,5%), gevolgd door wat mensen weten (18,6%) en wat mensen doen (13,6%).
- Op de vraag/stelling 'als ik zonde doe, dan...' werd zeer verschillend gereageerd. Evenveel leerlingen (12 oftewel 20,3%) vonden dat je niet wordt gestraft, als wel dat je zowel in als na dit leven wordt gestraft. 18,6% gelooft dat je enkel na dit leven wordt gestraft en 15,3% enkel tijdens dit leven. Veel leerlingen benoemden bij 'anders, namelijk...' vergeving als alternatief (18,7% in totaal).
- Bijna alle leerlingen (83,1%) zitten in de kerk die hun ouders hebben gekozen, slechts 10 leerlingen (16,9%) niet.
- 64,4% van de leerlingen zou ook niet naar een andere kerk willen (tegenover 35,6% wel).
- 59,3% is ervan overtuigd dat zijn/haar kerk het echte ('ware') geloof gelooft. 39% is nog op zoek naar het echte geloof en 1 leerling (1,7%) zegt dat het échte geloof niet bestaat.
- "Hoe Bijbels (van 1-10) is jouw kerk?" De meeste leerlingen (16 leerlingen, 27,1%) geven hun kerk een 9. 23,7% geeft zijn of haar kerk een 8, 18,6% een 7 en 15,3% zelfs een 10. In totaal geeft 89,8% van de respondenten zijn kerk een voldoende (dat wil in dit geval zeggen een 6 of hoger).
- 67,8% van de leerlingen vraagt zich weleens af waarom bepaalde elementen in de kerk op een bepaalde manier worden gedaan (32,2% doet dit niet).
- Van de 59 ondervraagden twijfelen er 43 weleens over het geloof (dat is 72,9%). 16 respondenten (27,1%) zeggen dit niet te doen.
- 67,8% vindt het niet erg/accepteert het dat niet alle (christelijke)geloofsvragen beantwoord kunnen worden. 32,2% is het daarmee oneens.
- 47,5% vindt het leuk om met andersgelovigen te praten. 35,6% niet. 13,6% vindt het soms leuk. 2 respondenten uit de laatste groep geven expliciet aan dat het eraan ligt over wat (binnen) het geloof je praat en met wie.
- De laatste vraag van de enquête was of een christelijk evenement als opwekking of de EO Jongerendag de respondenten helpt in het geloof. Het grootste percentage (54,2%) is echter nog nooit op zo'n evenement geweest. Van de overige 45,8% zegt 32,2% dat het hen helpt. En 13,6% niet.

4.2 Resultaten interviews

Ook uit het houden van de interviews vloeiden verschillende resultaten. Deze zijn hieronder te lezen. De interviewvragen zijn terug te lezen in bijlage 3.

4.2.1 Deelnemers interview

In totaal zijn acht deelnemers geïnterviewd gedurende de maand juli 2019. Alle deelnemers zijn leerlingen van de BK-afdeling op de GSR. De karakteristieken van alle deelnemers staan hieronder weergegeven in tabel 6:

Tabel 6. Karakteristieken deelnemers

Nummer	Geslacht	Leeftijd	Klas
Deelnemer 1	Meisje	13	B1a
Deelnemer 2	Jongen	13	B1a
Deelnemer 3	Meisje	14	B2a
Deelnemer 4	Jongen	14	B2a
Deelnemer 5	Meisje	15	BK3
Deelnemer 6	Jongen	14	BK3
Deelnemer 7	Meisje	15	BK4
Deelnemer 8	Jongen	17	BK4

Er waren evenveel meisjes als vrouwen betrokken met leeftijden tussen de 13 en 17 jaar met een mediaan van 14.

4.2.2 Resultaten interview

Deel A: overzicht van het leven

De meeste leerlingen vonden het lastig om belangrijke gebeurtenissen uit hun leven te noemen. Al pratende weg kwamen ze er vaak wel op een aantal. Veelal werden overlijden van opa's, oma's of andere bekenden genoemd, al waren er ook een aantal leerlingen die nog nooit een overlijden van dichtbij hebben meegemaakt. Andere belangrijke gebeurtenissen waren scheiding, verhuizing of een nieuw gezinslid. De gebeurtenissen vonden bijna altijd plaats in de relationele en familiale sfeer.

“Ik was verdrietig dat er mensen doodgingen, dit was niet zo fijn. Maar dan word je ook weer blij dat je het idee hebt dat ze in de Hemel mogen komen.” (deelnemer 4)

“Een belangrijke gebeurtenis vond ik het examen doen. Dit doe je toch maar 1x in je leven en je krijgt zo een diploma en zo kun je ook aan een vervolgopleiding beginnen.” (deelnemer 8)

Bijna alle leerlingen noemden ouders of familie als belangrijke personen uit hun jeugd en nu. Daarnaast werden vrienden ook een aantal keer genoemd. Een leerling (deelnemer 4) benoemde zijn juffrouw uit groep 7 en 8. Bij de meeste leerlingen spelen vrienden nu een grotere rol dan vroeger.

“Mijn ouders en mijn zus, en ook een lerares. Dit was de enige lerares die goed les gaf op mijn basisschool. (...) Ze was aardig tegen de leerlingen en niet snel boos worden, goed oplettend.” (deelnemer 4)

“...en vrienden, ja, daar kan je ook gewoon alles aan vertellen en zij zijn er ook altijd voor je.” (deelnemer 5)

Het beeld dat de verschillende leerlingen van God hebben, loopt uiteen. Bijna allemaal noemen ze Hem hun Vader, Redder of Koning. Één leerling (deelnemer 6) noemt Hem 'een vaag figuur'. Leerlingen geven aan dat zij of vanaf hun jeugd al zo over God denken, of wel dat dit door de jaren heen gegroeid is.

“Mijn Hemelse Vader. Als ik hulp nodig heb of dingen heb waar ik dankbaar voor ga ik vaak naar Hem toe. Ik ben pas echt in Hem gaan geloven toen ik 7 jaar oud was.” (deelnemer 1)

“God is voor mij een vaag figuur. Op de basisschool was ik er ook niet heel veel mee bezig, maar toen was het gewoon standaard.” (deelnemer 6)

Deel B: relaties

De relatie met ouders is bij alle leerlingen positief. Een aantal leerlingen geven aan dat dit per ouder verschilt, bijvoorbeeld doordat ze meer bij moeder dan bij vader zijn, of doordat zij een betere klik met een van de twee hebben. Leerlingen geven daarnaast bijna allemaal aan soms kleine discussies met hun ouders te hebben om uiteenlopende redenen.

“We hebben nooit ruzie. Althans iedereen heeft wel is een keer ruzie met zijn ouders, maar niet blijvend. Je moet soms ook wel ruzie hebben met je ouders, want anders is het ook wel weer ongezond. Ik krijg nu juist minder ruzie dan vroeger met mijn ouders.” (deelnemer 2)

“De relatie met mijn ouders is goed en vertrouwd. Dit komt omdat ik weet dat ze altijd naar mij luisteren als ik iets kwijt wil of iets wil zeggen, maar dat is ook andersom.” (deelnemer 7)

Deel C: waarden en normen

Wanneer er wordt gevraagd naar wat leerlingen nu belangrijk vinden in het leven, weten ze daar allemaal bijna meteen een antwoord op te geven. Deze antwoorden lopen echter wel uiteen. Een aantal leerlingen benoemt familie en vrienden, andere groepjes benoemen gezondheid, toekomst of genieten van het leven. Één leerling (deelnemer 8) noemt respect.

“Ik vind mijn toekomst ook heel erg belangrijk en ik wil aan mijn ouders laten zien dat ik wel hard heb geleerd.” (deelnemer 3)

“Dat je overal van moet genieten. Je bent niet voor altijd 15 of 18, dus je moet er nu heel erg van genieten.” (deelnemer 5)

“Ik vind respect heel belangrijk. Er is zoveel ellende in de wereld en ik denk dat dat minder is als we meer respect voor elkaar hebben.” (deelnemer 8)

Vijf van de acht deelnemers (deelnemers 2,3,4,7 en 8) vinden het leven zinvol en noemen hier verschillende redenen voor. Twee leerlingen (deelnemers 5 en 6) vragen zich nog af of het leven wel zin heeft en deelnemer 1 vindt het leven niet echt zinvol.

“God heeft niet iemand zomaar geschapen dus denk wel dat ik het zinvol is, maar ik weet niet wat het nut is.” (deelnemer 2)

“Ja, omdat ik heel mijn leven mijn best gedaan heb op mijn leven om zo het beste uit mijzelf te halen. Dus ik vind het leven zinnig.” (deelnemer 4)

“Ik snap eigenlijk niet waarom ik hier ben en of mijn leven wel zoveel zin heeft.” (deelnemer 5)

Het ‘volwassen geloof’ vonden de leerlingen een lastig begrip. Bij een aantal leerlingen moest er wat extra uitleg worden gegeven over dit begrip. Deelnemer 5 vraagt zich af of een ‘volwassen geloof’ wel bestaat en deelnemer 7 is er zelfs van overtuigd dat dit niet bestaat. De andere leerlingen geven allemaal aan de volwassenheid van iemands geloof terug te zien in de daden.

“Als iemand elke ochtend en avond in de Bijbel leest. En als je veel bid met eten en elke ochtend en avond als je opstaat en gaat slapen bidt. En naar de kerk gaan, en de dingen die God vraagt te doen

en de dingen die God verbiedt niet te doen. Je moet wel echt begrijpen waarom je gaat bidden, dat je snapt wie God is en waarom je wilt dat Hij jou helpt.” (deelnemer 1)

“Ik denk dat niemand dat heeft. Iedereen maakt fouten en iedereen heeft vast weleens twijfels over het geloof. Ja, Jezus, die had een volwassen geloof.” (deelnemer 7)

Alle leerlingen menen dat het nemen van een belangrijke beslissing niet zomaar gebeurd. Zij volgen allemaal meerdere stappen om de juiste beslissing te nemen. Sommige leerlingen (deelnemers 4 en 6) beslissen vooral zelf en vragen geen hulp. Deelnemer 5 vraagt enkel hulp als zij er zelf niet uitkomt. Wanneer er om hulp wordt gevraagd, wordt dit grotendeels aan ouders gevraagd en anders aan experts.

“Ik ga zelf op onderzoek uit en niet per se hulp vragen.” (deelnemer 4)

“Ik denk eerst zelf na over wat ik wil en dan neem ik vaak al een beslissing. Ik check altijd wel bij mijn ouders of zij het ook een goede keus vinden.” (deelnemer 8)

Deel D: religie

Uit de vraag ‘wat is het doel van het leven?’ kwamen uiteenlopende antwoorden. Vijf leerlingen (deelnemers 1,2,3,4,7) brengen het doel in verband met God. Een aantal leerlingen weet niet wat het doel is (deelnemers 2,4,5).

“Je bent niet voor niks op aarde dus ik denk wel dat het leven een doel heeft maar zou echt niet weten welk doel dit dan is. Ik denk wel dat God ons hier op aarde geschapen heeft dus dat dit doel ook wel met Hem te maken moet hebben.” (deelnemer 2)

“Ja, ik denk het wel. God heeft een plan met ons leven en dat Hij ook een doel met ons heeft. Niks gebeurt toevallig daarom.” (deelnemer 7)

Na de dood zeggen bijna alle leerlingen (behalve deelnemer 6) dat ze naar de hemel gaan. Deelnemer 6 zegt wel dat er ‘iets’ is, maar dat hij niet weet wat dat is. Deelnemer 1 zegt expliciet dat er geen hel is, deelnemer 2 en 3 zeggen dat er wel een hel is, omdat ‘het zo is aangeleerd en in de Bijbel staat’. De andere deelnemers spreken niet over een hel.

“Ik denk dat we naar de Hemel gaan, ik geloof eigenlijk niet in de hel want dat vind ik eng. En als je goed gelooft zal je ook naar de Hemel toe gaan. En anders geloof ik dat je onder in het graf blijft liggen en nergens heen gaat.” (deelnemer 1)

“Ik denk dat er wel iets is, maar wat, dat weet ik niet. Daar gaan we dan meteen naartoe.” (deelnemer 6)

Vijf van de acht leerlingen noemt zichzelf gelovig. Zij vinden dit vooral door de gelovige daden die zij beoefenen: Bijbellezen, bidden en naar de kerk. Voor twee andere leerlingen (deelnemers 1 en 5) is dit juist een reden om te twijfelen over of zij wel geloven. Één leerling (deelnemer 6) vindt zichzelf niet gelovig, omdat hij niet veel met geloof bezig is.

“Ja, omdat ik in God geloof en ik ga elke zondag naar de kerk. De kerk is belangrijk. Aardig zijn voor je naasten en dus ook de Tien Geboden.” (deelnemer 4)

“Een beetje. Ik ga soms naar de kerk, maar soms als ik er echt geen zin in hebt dan ga ik ook weleens niet. Ik vind kerk wel bij het geloof horen.” (deelnemer 5)

Waarom is er kwaad in de wereld? Deelnemers 1 en 2 noemen de duivel als aanstichter. Deelnemer 7 zit in deze lijn en zegt dat het komt door de zondeval in het paradijs. Andere leerlingen geven aan

dat dit komt omdat mensen niet naar God luisteren (deelnemers 3 en 4) of omdat we hier zelf voor kiezen (deelnemers 5 en 8). Deelnemer 6 zegt dat 'er vroeger iets is gebeurd, maar wat is onbekend.' Een aantal leerlingen benoemden expliciet in het interview dat dit kwaad niet op te lossen is (deelnemer 2,3,6). Deelnemer 5 denkt juist dat dit wel op te lossen is door mensen.

"God heeft niet het kwaad gemaakt maar de duivel. Maar ik weet niet waarom er kwaad is, misschien om anderen mensen pijn te doen. Het kwaad komt van de duivel. Ik denk ook niet dat wij mensen het kwaad uit de wereld kunnen halen, zelfs niet als we heel erg ons best doen." (deelnemer 2)

"Ik denk dat we wel een wereld zouden kunnen hebben waar dit niet aanwezig is. We kiezen zelf voor het kwaad." (deelnemer 5)

De laatste vraag van het onderdeel 'religie' ging over hoe de leerlingen een discussie over een religieuze vraag zouden oplossen. Een aantal leerlingen hadden een concreet voorbeeld nodig om antwoord te kunnen geven op deze vraag. Een aantal leerlingen (deelnemers 3,4,5,6) vonden dat je vooral zelf moest weten wat je gelooft. Sommige van hen vonden dat je de ander niet moest blijven overtuigen, maar moest accepteren dat de ander iets anders gelooft. Andere leerlingen (deelnemers 1,2,3) zeiden dat er gebruik gemaakt moest worden van de Bijbel: om de ander aan te sporen om deze te lezen of om deze te gebruiken de argumenten kracht bij te zetten. Deelnemer 7 zei dat je er zelf niet uitkomt en daarom het aan een dominee of andere expert moet vragen.

"In de Bijbel kijken hoe Hij wel of niet God is. Sommige mensen zeggen dat Jezus de aarde niet heeft geschapen maar dan zou ik gewoon zeggen kijk in Genesis 1 en lees dat hele hoofdstuk want dan kan je echt zien dat Jezus dat wel heeft gedaan. Als iemand niet wil luisteren dan wil ik wel proberen hem over te halen maar zou het niet gelijk die dag doen. Ik zou het in stappen proberen te doen." (deelnemer 1)

"Je moet de mensen niet blijven overtuigen, uiteindelijk heeft iedereen zo zijn eigen geloof. Mensen raken anders uiteindelijk gefrustreerd op ons geloof." (deelnemer 4)

Deel E: de godsdienstles

De laatste twee vragen gingen specifiek over het vak godsdienst. Bijna alle leerlingen geven aan dit een leuk vak te vinden. Daarnaast zijn er ook een aantal leerlingen (deelnemers 2 en 4) die het een belangrijk vak vinden. Leerlingen geven aan het leerzaam te vinden, maar soms ook saai en lastig.

"Leuk, interessant want ik leer bijna elke les nieuwe dingen. Het is een belangrijk vak, omdat je Godsdienst nodig hebt om van het verleden te leren en om voor de toekomst verder te komen. Bijvoorbeeld in je werk om aardig te zijn tegen je naasten." (deelnemer 4)

"Wel gewoon goed. Ook andere geloven, niet alleen het christendom. Dan weet je hoe andere mensen denken." (deelnemer 6)

De ideale les volgens de geïnterviewde BK-leerlingen lijkt op het eerste gezicht nogal uiteen te lopen. De leerlingen wisten allemaal meteen te vertellen hoe zij hun ideale les voor zich zien. Sommige hadden ook een bepaald thema in hun hoofd. De leerlingen hebben gemeen dat zij dingen willen doen. Dit varieert van iets kijken (deelnemers 1,6,7,8) tot posters maken (deelnemer 4) of zelfs de natuur in (deelnemer 1). Deelnemer 5 geeft aan keuzevrijheid belangrijk te vinden en deelnemer 6 leert graag van zijn medeleerlingen door middel van een discussie.

"Ik zou veel vertellen maar ook aan het werk gaan, hier zit mijn les beetje tussen in. Ik zou zelf niet alleen willen praten of luisteren want ik vind dat namelijk supersaai. Ik zou ook naar buiten gaan om

dingen op te zoeken en daar dan mee bezig te gaan dus dat we ook lekker in de praktijk iets aan het doen zijn.” (deelnemer 1)

“Ik zou een bepaald aantal verhalen en opdrachten op het bord zetten en dan zelf laten kiezen wat ze interessant vinden. Ik zou echt dingen willen doen. Je merkt aan onze klas dat je meer geconcentreerd bent en meer werkt als we echt dingen gaan doen. Als we moeten luisteren dan raken we onze concentratie sneller kwijt.” (deelnemer 5)

“Of een goeie discussie, of een film kijken ofzo. Bijvoorbeeld van een Bijbelverhaal ofzo, maar het moet wel een goeie film zijn. Bij een film leef ik het meest mee. Als het verhaal wordt voorgelezen ben ik na 1 minuut al afgeleid. Bij een discussie hoor je andere meningen en dan verandert je eigen mening ook.” (deelnemer 6)

4.3 Samenvatting

4.3.1 Samenvatting resultaten enquête

Samenvattend kunnen we zeggen dat veel leerlingen hun ouders/verzorgers volgen in de stappen van geloof wat betreft kerkgang, maar dat er ook ruimte is voor het stellen van vragen en het hebben van twijfel. Het praten met andersgelovigen lijkt meer te draaien om de persoon dan om het gesprek over het geloof. Zonde is voor de leerlingen een lastig thema, waarbij de vergeving (waar in de kerk en op school ook over wordt gesproken) een grote rol speelt voor velen.

4.3.2 Samenvatting resultaten interviews

Uit de interviews komt naar voren dat voor deze leerlingen ouders en familie nog een grote rol spelen. Bij een aantal deelnemers zie je duidelijk terug dat zij de elementen die zij op de basisschool en in de kerk leren, overnemen. Sommigen omdat ze het zelf ook geloven, anderen zijn daar nog niet helemaal uit. Er zijn ook al leerlingen die openlijk twijfelen en op zoek zijn naar vastigheid omtrent religie. De praktijk van het geloven, maar ook van het vak godsdienst, is belangrijk. Leerlingen maken elementen uit het geloof en ook uit de les graag concreet.

5. Conclusie

In dit onderzoek is gezocht naar een antwoord op de vraag ‘hoe verloopt de geloofsontwikkeling bij de BK-leerling op de GSR?’

Deelvraag 1: Wat verstaan we onder de BK-leerling?

De BK-leerling is een leerling die de leerweg Basis-Kader binnen het vmbo volgt. Op de middelbare school worden zij voorbereid op de praktijk, door middel van een aantal uren praktijkvakken. In de praktijkvakken wordt de lesstof concreet gemaakt naar de praktijk. BK-leerlingen leren het beste wanneer denkstappen worden verbonden aan concrete ervaringen.

Deelvraag 2: Wat is geloofsontwikkeling?

Geloofsontwikkeling is de mate van groei en verandering die een mens in zijn leven meemaakt omtrent religie. Verschillende wetenschappers houden zich bezig met geloofsontwikkeling, waaronder James Fowler en Sharon Parks. Beide plaatsen zij de geloofsontwikkeling van een mens in verschillende fasen. Over de precieze leeftijd waar deze fasen aan moet worden verbonden, wordt nog veel gespeculeerd.

Deelvraag 3: Hoe kunnen we de geloofsontwikkeling meten?

Wanneer er onderzoeken worden gedaan naar geloofsontwikkeling, wordt er gebruik gemaakt van empirisch onderzoek. Deze gegevens kunnen verzameld worden uit experimenten, testen, interviews of vragenlijsten. Deze manier van onderzoek doen maakt gebruik van ervaringen van mensen die op deze wijze inzichtelijk worden gemaakt.

Deelvraag 4: Hoe beleeft een leerling op de BK van de GSR zijn geloofsontwikkeling?

Uit het praktijkonderzoek is gebleken dat ouders/verzorgers en familie een grote rol spelen in het geloofsleven van de BK-leerling. Dit zijn de mensen aan wie de leerlingen hun geloofsvragen stellen en die hen in de kerk brengen. Omgeving speelt dus een grote rol in de geloofsontwikkeling van de leerlingen. Daden zijn voor de leerlingen heel belangrijk. In wat je doet (bidden, Bijbellezen, naar de kerk gaan) kun je laten zien dat je gelooft. Uit de enquête is gebleken dat een groot deel van de leerlingen weleens twijfels heeft over het geloof. Een ander groot deel snapt echter ook dat niet alle vragen beantwoord kunnen worden. Er is voor weinigen reden om voor deze twijfels over te stappen naar een andere kerk dan die ouders/verzorgers hebben uitgekozen, of om helemaal niet te gaan.

Hoofdvraag: hoe verloopt de geloofsontwikkeling van de BK-leerling op de GSR?

Uit de onderzoeksresultaten is gebleken dat de leerling het beste te plaatsen is in het ‘synthetisch-conventioneel geloof’ van Fowler of het ‘adolescence’ stadium van Sharon Parks. Uit een aantal resultaten is gebleken dat een aantal leerlingen al kritisch naar de omgeving kijken. Zij zouden het beste aansluiten bij de Fowlers fase van ‘geïndividualiseerd reflectief geloof’. Dit betekent dat de geloofsontwikkeling van de BK-leerling loopt zoals Fowler en Parks zeggen, maar bij sommige leerlingen loopt deze een fase voor.

6. Discussie

6.1 Interpretatie en validiteit

Voor dit onderzoek is er een enquête gebruikt die vragen stelt over de geloofsbeleving van leerlingen. Deze vragenlijst is verspreid onder BK-leerlingen uit alle jaarlagen. De respons was 90% en dit maakt de vragenlijst representatief voor de BK-leerlingen op de GSR. Vervolgens is er ook een interview gehouden met 8 BK-leerlingen uit alle jaarlagen: uit elke jaar laag een jongen en een meisje. Deze 8 leerlingen zijn een representatie van de totale afdeling van 65 leerlingen. Op deze manier geven de resultaten een valide beeld van de werkelijkheid.

Uit de antwoorden van de enquête en de vragenlijst kwam naar voren dat ouders, docenten en andere gezagsdragers een grote invloed hebben op deze leerlingen. Dit resultaat was niet helemaal naar verwachting: de verwachting was dat vrienden in deze periode van het leven van de BK-leerlingen een grotere invloed uitoefenden. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat deze leerlingen erg veel waarde hechten aan rolmodellen en voor hun geloofsvragen eerder naar deze gezagsdragers gaan dan naar hun leeftijdsgenoten.

In de theorie was te lezen hoe Sharon Parks stelt dat de omgeving een grote rol speelt bij het invullen van het geloofsleven. Dit kwam overeen met de verwachtingen. In de onderzoeksresultaten is vervolgens terug te zien en te lezen dat de leerlingen overnemen wat hun ouders en andere omgevingsfactoren belangrijk vinden en nog weinig gebruiken hebben die zij zelf hebben uitgezocht of waar ze voor hebben gekozen.

Verder was er in de theorie te lezen dat de BK-leerlingen op school worden opgeleid voor de praktijk en daarbij in de lessen graag de nieuwe kennis verbinden aan de eigen leefwereld. Hierbij is hulp van de docent nodig, want zelf kunnen zij dit niet. Uit de interviews kwam terug dat er graag praktisch gewerkt wordt, ook bij een vak als godsdienst. De resultaten uit dit interview bevestigden de literatuur.

Er was weinig bekend over BK-leerlingen en geloofsontwikkeling en dit onderzoek heeft hierin een eerste stap gezet. Daarnaast bieden de resultaten en aanbevelingen uit dit onderzoek mogelijkheden voor godsdienstdocenten binnen de BK-leerweg om hun methode en didactiek aan te passen en (nog meer) toe te spitsen op deze leerlingen. Hierin is dit onderzoek van waarde.

6.2 Beperkingen

De steekproef met interviews was klein opgezet, omdat het hier een hele specifieke doelgroep betrof: BK-leerlingen van de GSR te Rotterdam. Dit zijn er in totaal maar 65 en is dus geen grote groep.

Tijdens het onderzoek was het van belang af te dalen naar de taal, cultuur en leefwereld van deze leerlingen om de juiste informatie te verkrijgen. Dit was ook tijdens de interviews soms een zoektocht. Bij volgend onderzoek zou hier nog beter naar kunnen worden gekeken.

Over geloofsontwikkeling is er ontzettend veel bekend. Deze studie kan helaas niet alle onderzoeken en informatie over geloofsontwikkeling in het onderzoek opnemen. Er is een selectie gemaakt en deze selectie dient representatief te zijn voor de andere beschikbare informatie over geloofsontwikkeling.

In dit onderzoek is er enkel gekeken naar de geloofsontwikkeling van de BK-leerling. Dit onderzoek behandelt niet het verschil tussen de geloofsontwikkeling van de BK-leerling en die van de havo/vwo leerling.

6.3 Aanbevelingen

Het advies voor vervolgonderzoek is dan ook om deze studie te gebruiken en dit te vergelijken met de geloofsontwikkeling van havo/vwo leerlingen. Een vergelijkend onderzoek als deze suggestie zou nog meer kennisgeven over de verschillen in geloofsontwikkeling binnen tieners en jongeren.

7. Aanbevelingen

Uit de onderzoeksresultaten is gebleken dat deze groep leerlingen het lastig vindt om een direct verband te leggen tussen de nieuwe lesstof en de eigen leefwereld. Ook zijn teveel gegevens tegelijk lastig voor deze groep leerlingen. De docent die deze leerlingen het vak godsdienst aanbiedt, dient onderdelen uit de methode dus stapsgewijs aan te bieden en elk van deze stappen concreet te verbinden aan de leefwereld en ervaringen van de BK-leerlingen. Op deze manier landt de nieuwe kennis beter en zal deze kennis beter beklijven.

In de onderzoeksresultaten valt terug te zien dat het ‘synthetisch-conventioneel geloof’ inhoudt dat het individu de gebruiken en de regels van de omgeving overneemt. De school zal hier ook een grote plaats bij innemen, aangezien het individu vele uren van zijn jonge leven daar spendeert. Voor de godsdienstdocent is het van belang dat de eerdere aanbeveling ook andersom gebeurt: de docent moet concrete voorbeelden uit de leefwereld van de tiener verbinden aan verhalen uit de Bijbel. Op deze manier gaat de leerling begrijpen waarom hij en zijn omgeving geloven wat zij geloven. Hierdoor wordt het geloof levendiger en wordt de leerling voorgesorteerd om ook kritische vragen te stellen, die de leerling weer in een volgende fase van de geloofsontwikkeling brengt. Theoretische vraagstukken als ‘de zin van het leven’ of ethische kwesties (waar in de inleiding al aandacht aan werd besteed) hoeven niet te worden vermeden. Lessen waarin dit soort kwesties worden besproken, vragen wel een duidelijke voorbereiding van de docent. Het doel en de kaders moeten voor zowel de docent als de leerling helder zijn. Daarnaast dient het vraagstuk stapsgewijs te worden gebracht: eerst een inleiding met een duidelijk voorbeeld uit de praktijk (het liefst een herkenbaar voorbeeld) en de plaatsbepaling van de leerling: ken je dit al, of nog helemaal niet? Vervolgens een uitleg van het vraagstuk met een praktische opdracht, waarin de leerlingen bewust aan de slag gaan met het vraagstuk en hun positie hierin. Hierna afsluiten met een evaluatie om te kijken of het doel gehaald is. Het moet voor de docent duidelijk zijn dat de leerling in een onderwijsleergesprek waarschijnlijk antwoorden gaat geven die zijn ouders of andere invloedrijke personen in zijn leven hebben gegeven. Zo kan een leerling al bij de inleiding op de les zeggen: “abortus is slecht”, zonder hier een goede onderbouwing voor te hebben. De docent zal in dit proces goed moeten luisteren, moeten doorvragen en het proces voor de leerling moeten verlangzamen. Wanneer de docent een voorbeeld uit zijn of haar eigen leven gebruikt om het vraagstuk uit te leggen, zal dit de leerling bewust of onbewust vormen in zijn nadenken over dit vraagstuk.

Uit de onderzoeksresultaten is ten derde gebleken, dat BK-leerlingen niet lang naar instructie kunnen luisteren (10 minuten is vaak het maximale). Ook bleek dat zij zelf graag praktisch aan de slag gaan en op deze manier nieuwe kennis vergaren. De aanbeveling is dan ook dat de docent hiermee aan de slag gaat en zoekt naar actieve werkvormen waarbij deze groep leerlingen snel begrijpt wat ze moeten doen en vervolgens nieuwe kennis leren over het onderwerp, door middel van praktische opdrachten.

8. Reflectie

'Luctor et Emergo.' Zo luidde de titel van de presentatie die ik gaf na afloop van mijn LIO-stage. Nu, een aantal jaren later, komen deze woorden opnieuw in mij op als ik terugkijk op het schrijven van de scriptie.

Want een worsteling, dat was het zeker. Ik ben mijzelf heel wat keren tegengekomen. De scriptie voelde voor mij als een hele hoge berg waar ik overheen moest. Wanneer je een berg beklimt, is dat ook een worsteling. Soms lukt het niet om een bepaalde stap te zetten, of durf je een bepaalde stap niet te zetten omdat je bang bent voor wat er komen gaat. In het schrijven van mijn scriptie ging dat net zo. Ik vond het lastig om feedback te ontvangen, zo lastig dat ik het soms uitstelde om mijn mailbox te openen. Het lukte mij lang niet altijd om, naast het lesgeven, tijd vrij te maken en mijzelf te focussen op mijn scriptie. Ik ben mijzelf tegengekomen als iemand die bang is om te falen, uitstelgedrag vertoont, maar die uiteindelijk (met hulp van anderen) de koe bij de horens vat en een scriptie schrijft. En daar ben ik trots op! In deze periode heb ik geleerd dat je hulp van anderen mag ontvangen en dat feedback krijgen niet betekent dat je iets slechts hebt geschreven, maar dat deze mensen je opfrissen om een nog beter eindproduct te maken.

Het schrijven van mijn scriptie was niet enkel ellende. Ik kon verdwalen in het lezen van de literatuur over geloofsontwikkeling. Dit was allemaal zo interessant! Daarnaast vond ik ook het praktijkonderzoek een hoogtepunt. De interviews met de leerlingen voelden soms geeneens als een interview, maar als een heel mooi geloofsgesprek dat je met elkaar hebt. Ik heb met deze leerlingen een band opgebouwd en hen op een heel nieuwe manier leren kennen.

Door dit onderzoek heb ik weer nieuwe dingen geleerd over basis-kaderleerlingen. De informatie die ik heb verworven bij het schrijven van deze scriptie, gaan mij helpen om een nog betere vmbo docent te worden en om een nog betere godsdienstdocent te worden. Het inspireerde mij tot het bedenken van nieuwe, praktische werkvormen en zette mij stil bij het feit dat ik echt niet langer dan 10 minuten uitleg moet geven (ook al hoor ik mijzelf als typische docent graag praten). Het scriptieproces kostte misschien dan wat moeite, maar van deze nieuw verworven kennis ga ik nog jaren profijt hebben.

9. Bibliografie

- Astley, J. (2009). The Psychology of Faith Development. *International Handbooks of Religion and Education*, 231-245.
- Baarda, B., Bakker, E., Fischer, T., Julsing, M., de Goede, M., Peters, V., & van der Velden, T. (2013). *Basisboek Kwalitatief Onderzoek*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers.
- BOVO Haaglanden. (2017). *Onderwijstypen in het voortgezet onderwijs*. Opgehaald van bovohaaglanden.nl: <https://www.bovohaaglanden.nl/sites/default/files/block-download/2017-11/20171031%20Uitleg%20onderwijstypen%20in%20het%20vo.pdf>
- den Besten, J., den Dulk, G., Geerds, F., Goudriaan, J., van der Gugten, M., & Kwant, A. (2018). *Vakleerplan godsdienst*. Rotterdam.
- Ensie. (2010, Maart 7). *Empirisch onderzoek*. Opgehaald van Ensie: <https://www.ensie.nl/redactie-ensie/empirisch-onderzoek>
- Fowler, J. (1995). *Stages of Faith: The Psychology of Human Development and the Quest for Meaning*. New York: HarperCollins Publishers.
- Fowler, J. W. (1981). *Stages of Faith*. New York: Harper and Row.
- Fowler, J. W. (2004). Faith development at 30: naming the challenges of faith in a new millennium . *Religious Education*, 405-421.
- Fowler, J., Streib, H., & Keller, B. (2004). *Manual for Faith Development Research*. Atlanta, Georgia (U.S.A.).
- Groeneveld, M. J., & van Steensel, K. (2008). *Kenmerkend vmbo*. Hiteq.
- GSR. (2017). Informatie. Rotterdam, Zuid-Holland, Nederland.
- Hamstra, D., & van den Ende, J. (2006). *De vmbo-leerling. Onderwijspedagogische-en ontwikkelingspsychologische theorieën*. Amersfoort: CPS.
- Hendricks, H. (2014, November 2). *Parks's Faith Development Theory*. Opgehaald van Youtube.com: <https://www.youtube.com/watch?v=e3Eo3LaHx4s>
- Kuiper, R., van Laar, T., & Vreugdenhil, B. (2017). *Mensen kunnen bloeien*. Woerden: LVGS.
- Leak, G. K., Loucks, A. A., & Bowlin, P. (1999). Development and Initial Validation of an Objective Measure of Faith Development. *International Journal for the Psychology of Religion*, 105-124.
- Managejezelf. (2012, Februari 18). *Scriptie schrijven: beschrijven van een empirisch onderzoek*. Opgehaald van Managejezelf: <http://www.managejezelf.nl/tag/empirisch-onderzoek/>
- Nieuw vmbo. (sd). *Leerwegen vmbo*. Opgehaald van nieuwvmbo.nl: <https://nieuwvmbo.nl/vernieuwing-vmbo/leerwegen-vmbo/>
- Parker, S. (2006, December 22). *Measuring faith development*. Opgehaald van The Free Library: [https://www.thefreelibrary.com/Measuring faith development.-a0160582430](https://www.thefreelibrary.com/Measuring+faith+development.-a0160582430)
- Peeters, W. (2018, April 4). *Het het gedachtegoed van... Lev Vygotsky*. Opgehaald van vernieuwonderwijs.nl: <https://www.vernieuwonderwijs.nl/het-het-gedachtegoed-van-lev-vygotsky/>

- rdmusic. (2015, Maart 18). *Sharon Daloz Parks*. Opgehaald van Faith Development Theories: <http://meier-hamilton.blogspot.com/2015/03/sharon-daloz-parks.html>
- rijksoverheid.nl. (sd). *Hoe zit het vmbo in elkaar?* Opgehaald van rijksoverheid.nl: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/voortgezet-onderwijs/vraag-en-antwoord/hoe-zit-het-vmbo-in-elkaar>
- Seel, N. (2012). *Fowler Faith Stages*. Opgehaald van Encyclopedia of the Sciences of Learning: https://link.springer.com/referenceworkentry/10.1007%2F978-1-4419-1428-6_2183
- Smeets, W. (2012). *Geloofsontwikkeling bij de jeugd van tegenwoordig*. Maastricht.
- TopScriptie. (2019, April 19). *Kwalitatief onderzoek in een scriptie*. Opgehaald van TopScriptie.nl: <https://www.topscriptie.nl/scriptie-kwalitatief-onderzoek/>
- van der Donk, C., & van Lanen, B. (2014). *Praktijkonderzoek in de school*. Bussum: Uitgeverij Coutinho.
- van Wijk, R., Hendrickx, S., & van Pappelendam, L. (sd). *De empirische cyclus*. Opgehaald van Practicum academische vaardigheden: <http://practicumav.nl/onderzoeken/cyclus.html>

Bijlage 1: vragen enquête

1. Ik ben een...

- ☐ Jongen
- ☐ Meisje

2. Ik ben ... jaar oud

- ☐ 12
- ☐ 13
- ☐ 14
- ☐ 15
- ☐ 16
- ☐ 17

3. Ik zit in...

- ☐ B1A
- ☐ B2A
- ☐ BK3
- ☐ BK4

4. Als ik een vraag over het geloof heb, stel ik deze vraag het vaakst aan:

- ☐ (Een van) mijn ouders/verzorgers
- ☐ Mijn (godsdienst)docent
- ☐ Mijn dominee /clubleider
- ☐ (Een van) mijn vrienden of vriendinnen
- ☐ Anders:

5. Elk Bijbelverhaal is gebeurd zoals het in de Bijbel geschreven staat.

- ☐ Ja
- ☐ Nee
- ☐ Anders:

6. Geloven is voor mij vooral:

- ☐ Wat mensen doen
- ☐ Wat mensen weten
- ☐ Wat mensen ervaren
- ☐ Anders:

7. Als ik zonde doe...

- ☐ ...wordt ik in dit leven gestraft
- ☐ ...wordt ik na dit leven gestraft
- ☐ ...wordt ik zowel nu als na dit leven gestraft
- ☐ ...wordt ik niet gestraft
- ☐ Anders:

8. Ik zit in de kerk die mijn ouders hebben gekozen.

- ☐ Ja
- ☐ Nee

9. Ik zou niet naar een andere kerk willen.

- ☐ Eens
- ☐ Oneens

10. Het échte geloof...

- ☐ ...is wat mijn kerk gelooft
- ☐ ...bestaat niet
- ☐ ...ben ik nog naar op zoek

11. Op een schaal van 1-10, hoe Bijbels vind jij jouw kerk?

- ☐ 1 (= totaal niet zoals in de Bijbel)
- ☐ 2
- ☐ 3
- ☐ 4
- ☐ 5
- ☐ 6
- ☐ 7
- ☐ 8
- ☐ 9
- ☐ 10 (= totaal zoals in de Bijbel)

12. Ik vraag mij weleens af waarom we bepaalde dingen doen in onze kerk.

- ☐ Ja
- ☐ Nee

13. Ik twijfel weleens over het geloof.

- ☐ Ja
- ☐ Nee

14. Ik vind het niet erg dat niet al mijn vragen over het christelijke geloof beantwoord kunnen worden.

- ☐ Eens
- ☐ Oneens

15. Ik vind het leuk om met mensen over het geloof te praten die heel anders geloven dan ik.

- ☐ Ja
- ☐ Nee
- ☐ Anders:

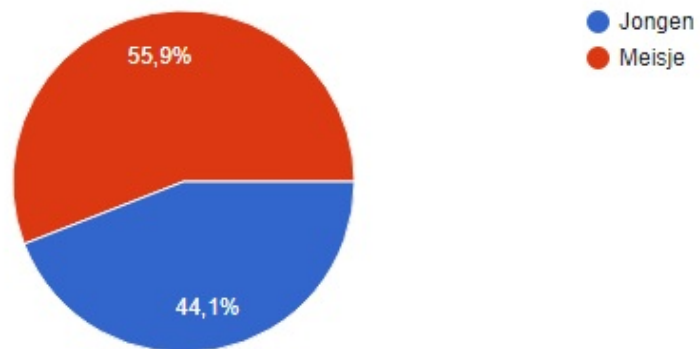
16. Een christelijk evenement als Opwekking of de EO-jongerendag helpt mij in mijn geloof.

- ☐ Ja
- ☐ Nee
- ☐ Ik ben nog nooit op zo'n evenement geweest.

Bijlage 2: tabellen enquête

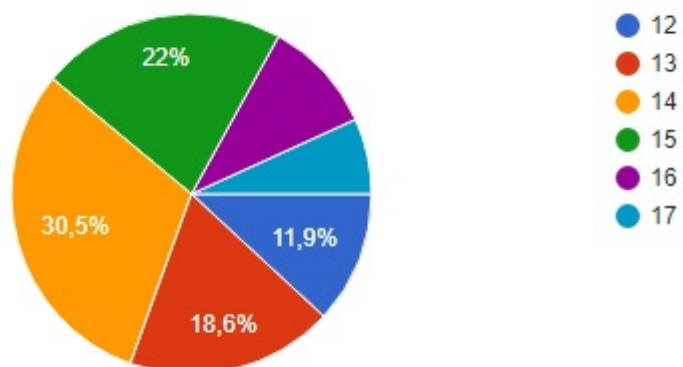
Ik ben een...

59 reacties

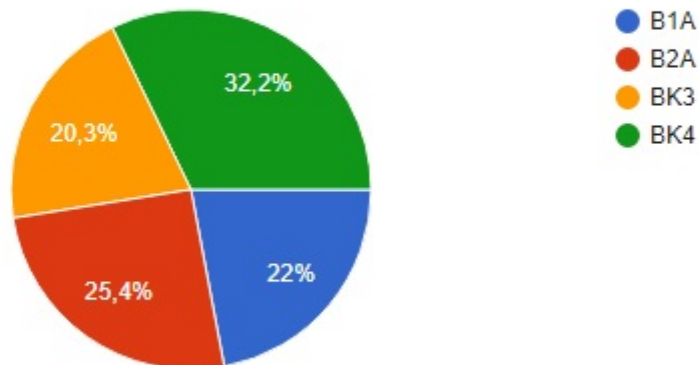
Ik ben ... jaar oud

59 reacties

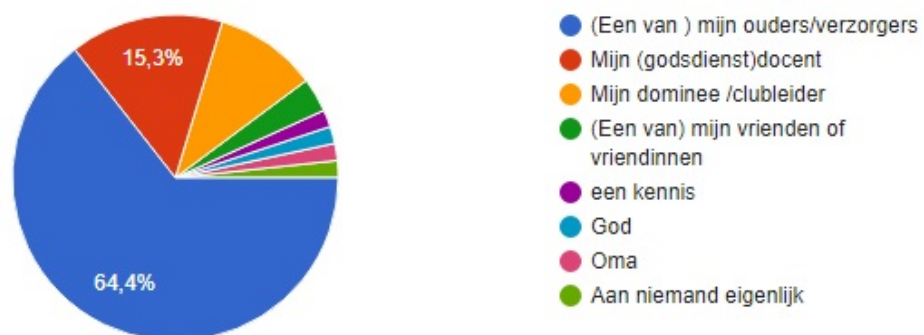
Ik zit in...

59 reacties

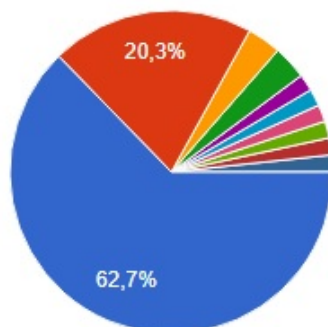
Als ik een vraag over het geloof heb, stel ik deze vraag het vaakst aan:

59 reacties

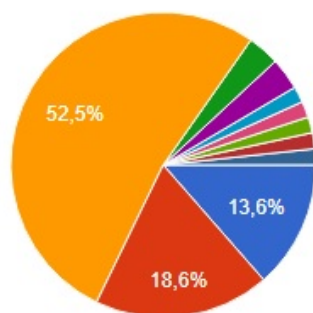
Elk Bijbelverhaal is gebeurd zoals het in de Bijbel geschreven staat.

59 reacties

Geloven is voor mij vooral:

59 reacties

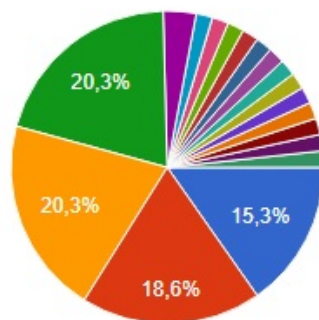

- Wat mensen doen
- Wat mensen weten
- Wat mensen ervaren
- Ervaringen van mezelf en van andere
- Wat ik heb geleerd
- Het geloven van het geloof
- Het geloven van een geloof
- Hoe mensen dingen door het geloof...

▲ 1/2 ▼

Als ik zonde doe...

59 reacties

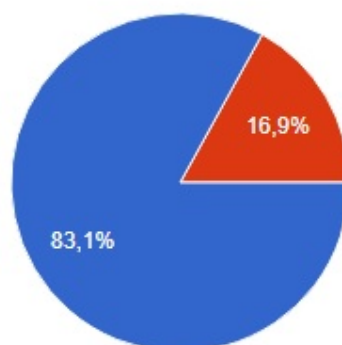

- ...wordt ik in dit leven gestraft
- ...wordt ik na dit leven gestraft
- ...wordt ik zowel nu als na dit leven...
- ...wordt ik niet gestraft
- Niet gestraft, als ik om vergeving vr...
- Vergeeft God me als ik er om vraag
- Krijg je vergeving
- Wordt ik wel gestraft maar ik kan alt...

▲ 1/3 ▼

Ik zit in de kerk die mijn ouders hebben gekozen.

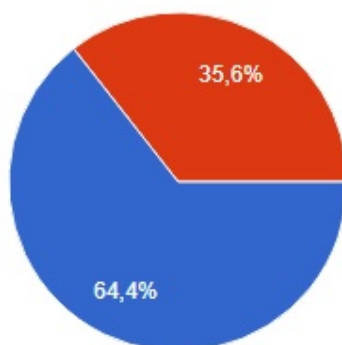
59 reacties

- Ja
- Nee

Ik zou niet naar een andere kerk willen.

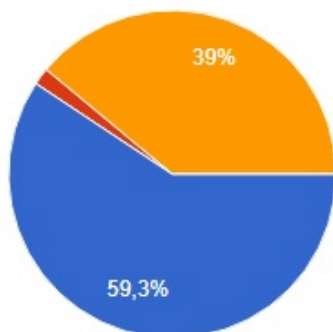
59 reacties

● Eens
● Oneens

Het échte geloof...

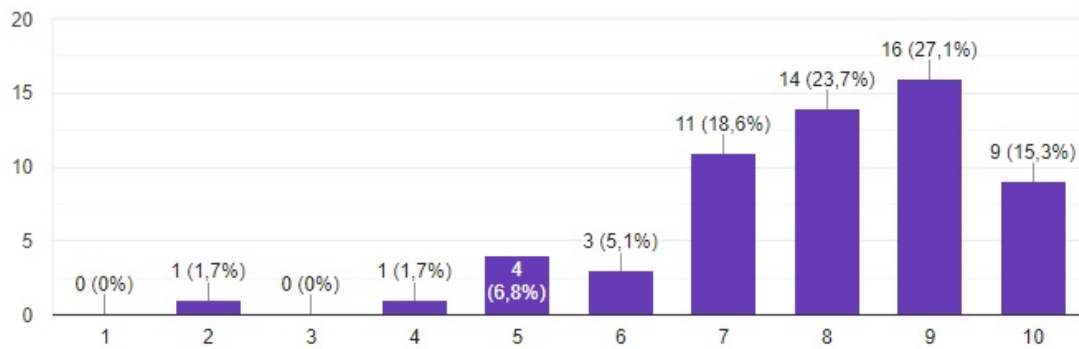
59 reacties

● ...is wat mijn kerk gelooft
● ...bestaat niet
● ...ben ik nog naar op zoek

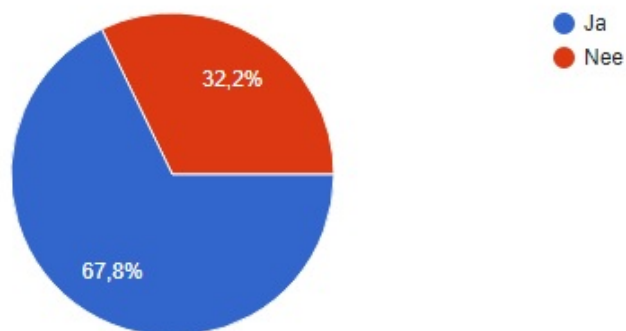
Op een schaal van 1-10, hoe Bijbels vind jij jouw kerk?

59 reacties

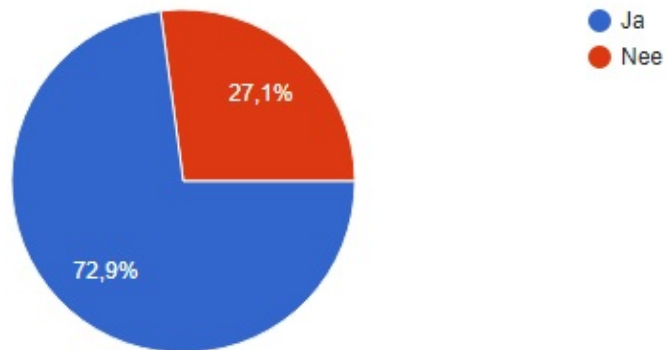
Ik vraag mij weleens af waarom we bepaalde dingen doen in onze kerk.

59 reacties

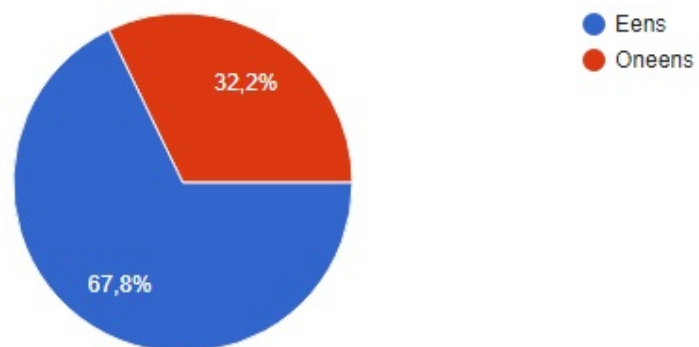
Ik twijfel weleens over het geloof.

59 reacties

Ik vind het niet erg dat niet al mijn vragen over het christelijke geloof beantwoord kunnen worden.

59 reacties

Ik vind het leuk om met mensen over het geloof te praten die heel anders geloven dan ik.

59 reacties

Een christelijk evenement als Opwekking of de EO-jongerendag helpt mij in mijn geloof.

59 reacties

Bijlage 3: interviewopzet

Deel A. Overzicht van het leven

1. Kun je iets over jezelf vertellen? (hoe oud ben je, waar kom je vandaan, gezinssamenstelling)
2. Als je terugkijkt op het leven wat je tot nu toe hebt gehad, kun je dan een aantal belangrijke gebeurtenissen noemen? Waarom waren deze gebeurtenissen belangrijk voor je (teleurstelling en lijden of juist vreugde en gelukt?)
3. Zijn er bepaalde mensen in je leven die belangrijk voor je zijn en/of waren in je jeugd? Waarom zijn zij dat?
4. Wie of wat is God op dit moment voor je? Was Hij dit altijd al, of is je beeld van God veranderd?

Deel B. Relaties

5. Hoe is je relatie met je ouders (positief/negatief)? Hoe komt dit? Was dit vroeger anders?
6. Welke personen zijn op dit moment belangrijk voor je en waarom?

Deel C. Waarden en normen

7. Welke dingen vind je belangrijk in het leven? Waarom?
8. Is jouw leven zinvol volgens jou? Waarom wel/niet?
9. Wanneer heeft iemand volgens jou een volwassen geloof?
10. Als je een belangrijk beslissing moet nemen(bijvoorbeeld over een vervolgopleiding of een baantje) of een probleem moet oplossen, hoe doe je dat dan? Kun je dit uitleggen met behulp van een voorbeeld? Wie of wat vraag je om hulp?

Deel D. Religie

11. Denk je dat dit leven een doel heeft? Waarom wel/niet? En is er een plan voor ons leven, of gebeurt alles toevallig?
12. Wat gebeurt er met ons als we dood gaan?
13. Vind je jezelf gelovig? Waarom wel/niet? Zijn er gelovige dingen die je belangrijk vindt?
14. Waarom is er volgens jou, kwaad in deze wereld?
15. Als mensen ruzie hebben over een religieuze vraag (bijvoorbeeld: is Jezus echt de Messias), hoe kan zo'n ruzie dan worden opgelost?

Deel E. Godsdienstles

16. Wat vind je van het vak godsdienst?
17. Hoe ziet jouw ideale godsdienstles eruit? Wat gaan we dan doen en hoe gaan we dit doen?

Bijlage 4: analysetabel interviews

Deelnemer:	#1	#2	#3	#4	#5	#6	#7	#8
Sectie A: overzicht								
<i>Belangrijke gebeurtenissen en waarom</i>	Overlijden, emigratie, vakanties	Overlijden, nieuw gezinslid	Emigratie, scheiding van ouders	Vakanties, overlijden, pestverleden	Uitjes zusje, Syndroom van Down	Overlijden	Familieweeken, België met volleybalelftal	Examen doen
<i>Belangrijke personen in je jeugd</i>	Opa, oma's en ouders	Ouders, familie	Familie, ouders, vrienden	Ouders, zus, lerares groep 7/8	Familie en vrienden (vriendengroep op VO erg veranderd)	Vrienden en moeder	Ouders en familie	Familie
<i>Beeld van God vroeger en nu</i>	Hemelse Vader, vroeger niet, sinds 7 ^e actief wel.	Schepper – soms ver weg, soms dichtbij	Iedereen's Vader, gegroeid door jaren heen (ziekte oma belangrijk punt)	Redder en Koning, al hele leven zo	Helpt mij in moeilijke tijden, door jaren heen gegroeid	Vaag figuur. Vroeger meer standaard, nu niet veel mee bezig	Machtig persoon. Vroeger niet zo bewust als nu	Hemelse Vader, al van jongsaf aan
Sectie B: relaties								
<i>Relatie met ouders</i>	Positief, per ouder verschillend	Positief, vroeger meer ruzie dan nu	Positief, soms kleine discussies, per ouder verschillend	Goed, eerlijkheid is belangrijk	Wisselend (puberteit)	Goed, af en toe ruzie	Goed en vertrouwd	Goed
<i>Belangrijke personen nu</i>	Ouders, opa en oma's	Vrienden en familie	Vrienden	Ouders, zus, familie	Ouders, opa en oma	Moeder, twee beste vrienden	Ouders en familie	Ouders en zusje
Sectie C: waarden en normen								
<i>Belangrijke elementen in leven</i>	Gezondheid	Familie, vervolgopleiding (toekomst)	School (toekomst), vrienden en familie	Geloof, vrienden, familie	Genieten	Plezier	Gezondheid, familie en vrienden	Respect
<i>Zinvolheid van het leven</i>	Niet echt zinvol	Zinvol (anders niet geschapen door God).	Zinvol (om iets te bereiken en anderen te helpen)	Zinvol (want beste uit jezelf halen)	Af vragen of het wel echt zin heeft	Af vragen of het wel echt zin heeft, het is standaard.	Zinvol (om mensen te helpen en te genieten)	Zinvol (ik geniet van het leven)
<i>Volwassen geloof</i>	Praktisering van gelovige daden	Elke dag bidden en Bijbellezen. Anderen kunnen het zien	Als je veel bidt	Wanneer belijdenis gedaan of erg in God geloven	Bestaat dat wel?	Geloof uitdragen	Niemand heeft volwassen geloof	Als diegene zijn leven wil/kan geven voor een ander
<i>Nemen van belangrijke beslissing</i>	Advies vragen van belangrijke personen in leven	Hulp vragen/luisteren naar adviezen. Kiezen wat je zelf wil.	Eerst zelf uitzoeken, hulp vragen	Nadenken, onderzoeken, niet perse hulp vragen	Nadenken, beslissen of het zelf lukt, anders hulp vragen	Opties tegenover elkaar zetten en dan beslissen	Onderzoek doen, uittesten, kiezen, eventueel hulp vragen van ouders/experts	Zelf nadenken en beslissing nemen, ouders vragen of het de goede keus is

Sectie D: religie								
<i>Doel van het leven</i>	Hele wereld gelovig	Doel is onbekend, heeft met God te maken.	Persoonlijk doel (iets bereiken) en God heeft doel: nieuwe hemel en aarde	God zegt van wel, maar welk doel is onbekend.	Goed en succesvol zijn	Persoonlijk doel, gezamenlijk doel weet niet.	God heeft een doel met mijn/het leven	Genieten
<i>Na de dood</i>	Naar de hemel of niets (geen hel)	Hemel of hel (is zo aangeleerd)	Hemel of hel (staat zo in de Bijbel)	Hemel, behalve wanneer er geen vergeving is gevraagd	Hemel	Er is iets, maar wat is onbekend	Hemel	Hemel
<i>Gelovig wel/niet</i>	Soms wel, soms niet	Ja	Ja, want elke dag bidden en naar de kerk	Ja, want ik geloof en ga naar de kerk	Beetje, want maar soms naar de kerk	Niet gelovig, want niet veel met geloof bezig	Gelovig, maar soms lastig om te geloven	Ja, wil voor God leven
<i>Kwaad in de wereld</i>	Duivel	Duivel, niet op te lossen door mensen	Gevolg van mensen die niet luisteren naar God, niet weg te halen door mensen	Gevolg van mensen die zich niet aan de 10 geboden houden	Kiezen we zelf voor, we kunnen het ook zelf oplossen	Vroeger iets gebeurd, maar wat onbekend. Kwaad is niet op te lossen	Door zondeval in het paradijs	Gevolg van het feit dat mensen elkaar niet willen respecteren
<i>Oplossen van religieuze discussie</i>	Bewijzen aanvoeren vanuit Bijbel, stapsgewijs	Mening accepteren, aansporen tot lezen van Bijbel	Zelf weten wat je gelooft, anderen niet dwingen. Leren uit Bijbel	(Teken vragen), niet blijven overtuigen, respecteren	Zelf weten wat je gelooft, negeren wat de ander denkt	Eigen geloof volgen, niet bemoeien met anderen	Vragen aan expert	In gesprek gaan, het respectvol proberen uit te praten
Sectie E: vak godsdienst								
<i>Mening over vak</i>	Soms leuk, soms saai	Belangrijk, soms saai	Leuk, leerzaam	Goed, belangrijk	Leerzaam, soms lastig	Goed, leerzaam	Anders dan andere vakken, leuk, interessant, soms lastig	Leuk, leerzaam
<i>Ideale les</i>	Filmpje kijken, stukje lezen, gesprek, opdracht maken, buiten/in de praktijk aan de slag	In groepjes iets maken. Niet uur lang luisteren, wel aan de slag met je handen	Hoofdstuk uit Bijbel lezen en hierover gesprek, opschrijven wat belangrijk is	Poster maken	Zelf kiezen uit aantal verhalen/the ma's en opdrachten. Dingen doen.	Discussie of film kijken van bijvoorbeeld Bijbelverhaal	Film kijken en filmverslag maken	Groepsgesprek over een thema, filmpje kijken ter uitleg